

De Guido delle Colonne a l'Ovidi epistolar: Sobre el rendiment narratiu i retòric d'unes fonts del *Tirant lo Blanc*¹

JOSEP PUJOL

Universitat Autònoma de Barcelona

1. Fonts i retòrica

Afirmar que l'experiència narrativa del *Tirant lo Blanc* és fonamentalment una experiència retòrica pot semblar exagerat, però si ens atenem a les dimensions que hi adquireixen parlaments, debats, lamentacions i tota mena de discursos d'alta volada retòrica no hi pot haver cap dubte que Joanot Martorell havia xifrat l'èxit i el sentit literari i cultural del seu projecte novel·lístic en les «estilades paraules» que dilaten, no pas gratuïtament, el curs de la narració. Aquesta concepció marcadament retòrica de l'escriptura narrativa depèn de manera directa de la fascinació de Martorell per un nombre limitat de textos que adquireixen el valor de models genèrics i estructurals per a un relat d'amor i de cavalleria que, des del pròleg, vol tenir una certa dimensió antiga, i el de fonts particulars per a la recreació d'una prosa dotada d'elevació retòrica acordada a la idea que l'autor es feia de la literatura clàssica i del que n'havien de ser els equivalents moderns. D'aquí que els grans models martorellians siguin obres llatines clàssiques, textos medievals -llatins o vulgars- que reelobren temes antics i narracions de Boccaccio, com la *Fiammeta* o el *Filocolo*, que són exercicis vulgars d'alta retòrica determinats per l'assimilació creativa de la lliçó dels clàssics. Com és sabut, el conjunt dels models possibles està sotmès a una restricció derivada de les limitacions culturals d'un laic com Martorell, que té en el vulgar català o genèricament romànic els límits naturals del seu saber. Els seus clàssics i els seus pseudoclàssics, doncs, són clàssics traduïts -i en conseqüència reduïts-, i aquest és un fenomen essencial si volem entendre per què Sèneca, Ovidi o Guido delle Colonne poden anar de costat amb Joan Roís de Corella, Boccaccio o Juan Rodríguez del Padrón: tant l'acte de recreació estilística que hi ha en aquests darrers, com el trasvasament al català per l'expedient de la traducció, produeixen uns resultats literaris convergents que permeten l'anivellament estilístic i la convivència paritària de tots aquests models en l'horitzó cultural de la novel·la de Martorell. Només per això l'estudi de les fonts del *Tirant* no es pot limitar a la simple catalogació de préstecs amb aparença de detalls exornatius, i menys quan algunes d'aquestes fonts -les que s'acaben d'esmentar- són absolutament essencials a un projecte literari que implica una replantejament substancial de la ficció cavalleresca. I és que no hauríem d'oblidar que el *Tirant lo Blanc* és el resultat d'una

¹ Aquest treball s'inscriu en el projecte d'investigació PB-94-0894-A de la DGICYT del Ministeri d'Educació i Ciència.

deliberada emulació de models i de la persecució d'uns objectius literaris als quals responer la selecció i la reelaboració de les seves fonts. Que, a la pràctica, la cultura literària de Martorell sigui limitada, inconnexa o amb llacunes és una altra qüestió. L'important, ara, és què va saber fer-ne².

L'*Aproximació al «Tirant lo Blanc»* de Martí de Riquer (1990) marca en un cert sentit el final d'una etapa en la consideració crítica de les fonts del *Tirant*: de l'inventari riquerià hem pogut passar a un primer assaig de síntesi interpretativa conduït per Lola Badia (1993b), que obre un camí sense retorn possible i que ha aparegut flanquejat i seguit per treballs sobre algunes fonts literàries particulars com ara la *Historia destructionis Troiae* de Guido delle Colonne (Wittlin 1989), les *Heroides* d'Ovidi (Hauf 1993b), les *Tragèdies* de Sèneca (Pujol 1995-96, Martínez 1997), la historiografia clàssica (Cingolani 1995-96) i, sobretot, les *poesies* de Joan Roís de Corella (Hauf 1993a, amb bibliografia fins a la data, Annicchiarico 1996 i Cingolani 1995-96), i entre els quals destaca singularment, per la seva valoració de la retòrica en el marc de l'atracció pel saber antic propiciat per les traduccions de textos clàssics, l'esmentat treball de Cingolani³. La feina no s'acaba aquí. Hi ha encara fonts per identificar i per estudiar, i hauríem d'anar responent, en cada cas, al com i al per què de la seva absorció dins del tram textural del *Tirant* si volem mai arribar a interpretacions plausibles de la naturalesa literària del projecte martorellà. Que hi hagi unes fonts, doncs, és tan important com adonar-se de la funció que hi exerceixen i del sentit que aporten al conjunt.

Les pàgines que segueixen volen satisfer les necessitats apuntades a partir de les dues fonts que figuren al títol. Per bé que Curt Wittlin i Albert Hauf han dedicat sengles treballs a la influència estilística de la traducció catalana de la *Historia destructionis Troiae* de Guido delle Colonne i a l'ús epistolar de les *Heroides* d'Ovidi, l'ampliació dels manlleus detectats fins ara suggereix la possibilitat de mostrar més matisadament el rendiment retòric que se n'obté, els mecanismes que permeten l'enllaç d'unes fonts amb unes altres i l'evidència que per sota de la represa literal de passatges concrets, fruit de l'atracció retòrica, hi ha uns esquemes narratius que, projectats sobre la història de Tirant, contribueixen decisivament a la construcció del nou text. M'imposaré, tanmateix -amb alguna excepció-, la limitació a la part de la novel·la que arrenca amb l'arribada de Tirant a Constantinoble (cap. 116) i es tanca amb l'inici de l'aventura africana (cap. 299). És un nucli especialment significatiu en la mesura que presenta, des de l' enamorament de l'heroi fins al casament secret, un procés tancat d'aproximació amorosa finalment interromput momentàniament per la unió d'esforços de la Viuda Reposada i de la voluble Fortuna. És, a més, un procés determinat per les suspensions episòdiques de la tensió amorosa derivades de les obligacions bèl·liques de Tirant -hi ha, per tant, dues narracions entrelaçades- i per la coexistència de dos nivells narratius diferents i complementaris.

² En un cert sentit aquest article il·lustra, i alhora pressuposa, les idees exposades al meu treball «*Poetes e historials in Tirant lo Blanc*», en premsa en un volum col·lectiu sobre el *Tirant* editat per Arthur Terry (Londres, Tàmesis Books). El lector hi trobarà una valoració més àmplia, des del punt de vista cultural, de la transcendència dels models clàssics i pseudoclàssics de Martorell.

³ Pel que fa a altres treballs en curs d'elaboració, em consta que Tomàs Martínez prepara un catàleg de tots els préstecs senequians del *Tirant*, i qui signa està enllestit un parell d'articles sobre la presència de Boccaccio a la novel·la de Martorell.

D'una banda, la «lògica de la seducció» propicia un discurs de registre «còmic» en què Tirant, amb la col·laboració d'Estefania i de Plaerdemavida, va progressant en la seva aproximació al cos de Carmesina fins al darrer assalt del capítol 436; l'ovidianisme i, possiblement, el decameronisme de fons, les reminiscències de comèdies elegíaqes com ara el *Pamphilus* (Beltran 1988, 1990) i el registre lingüístic escollit converteixen la successió d'aquestes escenes en els diversos actes d'una comèdia inserida. Hi ha, d'altra banda, el que podríem anomenar la «lògica de la retòrica», encarregada de crear una part important de la tensió narrativa: les requestes i les respostes, les esperances i les desesperances, els avenços i els retrocessos, les dilacions i les suspensions de la relació amorosa, així com l'explicitació de les tensions polítiques i bèl·liques, es confien a un registre que contrasta amb l'anterior i que crea la dimensió «elegíaca» i «tràgica», és a dir, la gravetat sentimental, bèl·lica o moral que requereix elevació estilística i unes paraules tendencialment lamentatòries que Martorell troba en els mites clàssics i en les seves derivacions. No en els mites com a tals, però, que no interessin Martorell, sinó en l'escriptura que els revesteix i en situacions narratives concretes que li permeten construir un mite nou que, en un cert sentit, ha de substituir i superar els vells. D'aquí, fonamentalment, l'absorció del mite troià fixat per Guido delle Colonne d'una banda, i, de l'altra, del discurs en primera persona de les *Heroides* (i de textos homologables literàriament i estilística, de Boccaccio a Corella), en què les protagonistes, i ocasionalment els protagonistes, creen el seu mite en l'acte mateix de verbalitzar subjectivament una determinada experiència sentimental (Brownlee 1990: 23-36). La incorporació literal d'aquest discurs al teixit retòric del *Tirant* crea un complex sistema de reclams i d'al·lusions que ha de ser posat en evidència a partir de les pistes que Martorell va disseminar al llarg del text: d'una banda tenim les reiterades al·lusions a la guerra de Troia i els volguts paral·lelismes entre el mite antic i la defensa moderna de l'imperi grec; de l'altra, no és casual que la llista de «les dones qui bé havien amat» del capítol 189, moltes de les quals «foren decebudes per los enamorats», tinguin el seu referent directe en les *Heroides* ovidianes; ni ho és que, d'entre aquests amors, els de Paris i Helena siguin invocats almenys quatre vegades més a la novel·la (cap. 123, p. 243; cap. 181, p. 428; cap. 257, p. 552; cap. 278, p. 591)⁴ quan resulta que no solament aquesta història particular és a l'origen del mite de la destrucció de Troia, sinó també -i sobretot- que l'episodi corresponent de la *Historia* de Guido és bàsic per construir l'enamorament de Tirant, i que les epístoles ovidianes de Paris i Helena (*Heroides* XVI i XVII) són usades al *Tirant* d'una manera tan persistent que determinen les principals històries amoroses de la novel·la.

2. Les «Històries troianes» i el «Tirant lo Blanc»

2.1. Esquemes narratius i superació de models romànics

Una de les assumpcions més antigues sobre els models del *Tirant lo Blanc* és que molts detalls de la peripècia bizantina de Tirant coincideixen amb els de la peripècia bizantina

⁴ Totes les referències són a l'edició Hauf-Escartí 1990. Quan es tracta de discutir passatges particulars dono sempre la referència a pàgines i línies.

de Roger de Flor tal com l'explica Ramon Muntaner als capítols 199 i següents de la seva crònica. Amb tot, i amb escasses excepcions, les coincidències han estat valorades exclusivament en termes de construcció de la figura de l'heroi, sense insistir en el fet que el text muntanerí és per a Martorell una «pedrera de material narratiu» (Badia 1993b: 40) i, en conseqüència, un motor que permet salvar la distància narrativa i geogràfica entre Sicília i Constantinoble: un cop retornat a Sicília després de trencar el setge de Rodes, Tirant viatjarà al seu destí definitiu emparat en el canemàs narratiu que li forneix Muntaner. A Martorell, per tant, Muntaner li és essencial a l'hora de precisar amb el rigor propi de la història un itinerari biogràfic que respon, al mateix temps, a un *topos* narratiu romànic que és també central en el *Guy de Warwick*, una narració que, en relació al *Tirant*, presenta detalls significatius com la petició d'ajuda de l'emperador (en Muntaner és Roger qui pren la iniciativa), la mort d'un fill d'aquest en batalla, la concessió de la filla de l'emperador en matrimoni i les calúmnies del senescal envejós (vegeu §§ 74-78, ed. Conlon 1969, i cf. Hauf 1994: 90-98). És del tot evident, doncs, que Martorell fon dos esquemes narratius molt pròxims, tots dos procedents de narracions amb valor d'història verídica - real o pretesa-, perfectament ajustats a la vigència històrica del tema de Constantinoble després de la presa de la ciutat en 1453. Les semblances amb el *Guy de Warwick*, però, no ens han de distreure del fet que la narració d'aquest *roman* és massa simple i massa esquemàtica per satisfer les expectatives d'historicitat literària de Martorell, que, comptant amb Muntaner, pot introduir elements que assegurin el reconeixement del lector i pot trobar un model de moviments de tropes i de batalles a les terres gregues que s'assemblen més a les batalles de grecs i de romans que Martorell mateix posava sota l'advocació d'Homer i de Titus Livi al pròleg de la novel·la. Certament, també Livi, Valeri Màxim, Frontí, Sal·lusti o Eiximenis satisfieien puntualment l'enlluernament de Martorell per la historiografia clàssica (Riquer 1990: 204-209, Cingolani 1995-96), però, atesa la fàcil associació de les terres orientals de l'imperi bizantí amb la geografia de la guerra de Troia, que ja s'havia acudit a Muntaner al seu capítol 214 i a l'autor d'una narració tan poc culta com la *Història de Jacob Xalabín* (ed. Pacheco 1964: 49), ha de ser també evident que el canemàs narratiu coincident de Muntaner i del *Guy de Warwick* permetia l'apropiació d'un altre gran model historiogràfic, la *Historia destructionis Troiae* (*Històries troianes*), que per a la baixa edat mitjana és el relat oficial i verídic d'aquesta guerra. Que Martorell juga a reproduir el model troià en l'enfrontament entre grecs cristians i turcs musulmans és evident; o perquè els turcs, lluitant contra els grecs, s'erigeixen en nous Hèctors venjadors de la sang troiana, o perquè l'amenaça turca sobre la capital bizantina converteix els grecs en troians assetjats que ploraran, com les troianes de Sèneca o de Corella, la mort de l'heroi al final de la novel·la (Pujol 1995-96). Encara més concretament, el text de Guido delle Colonne entra en escena quan un estranger arriba a una ciutat oriental i, tal com manen els cànons de la tradició narrativa romànica, ha de ser dotat de la seva condició d'enamorat. A partir d'aquest moment, les *Històries troianes* imposen la seva presència estructuradora sobre la novel·la de Martorell gràcies al múltiple prestigi que deriva de la seva naturalesa bel·ligerantment històrica, de la seva temàtica antiga i de la seva prosa llatina -i, doncs, culta- que el català de la traducció de Jaume Conesa no dissimula, ans al contrari.

Davant l'enorme difusió tardomedieval, en llatí i en tots els vulgars possibles, de la

Historia de Guido (Marcos Casquero 1996: 59-69, amb bibliografia)⁵, Muntaner i el *Guy de Warwick* queden en un segon pla: no poden lluir-ne cap dels mèrits culturals i no poden competir ni amb el prestigi dels cabdills grecs i troians ni amb la decisiva presència de tres emblemàtiques històries d'amor d'esquema formalment idèntic que fan part integrant de la història i que, assumides en el text del *Tirant*, realimenten el canemàs novel·lesco-cronístic. És així que les arribades de Jàson a Colcos (llibre II), de Paris a Cíteia (llibre VII) i d'Aquil·les a Troia (llibre XXIII), que impliquen un enamorament en les persones de Medea, Helena i Políxena, respectivament, determinen la narració de l'enamorament de Tirant als capítols 117-120. La dada no és nova (cf. Wittlin 1989), però convé remarcar que la presència de Guido no es limita al terreny amorós; també la guerra i la política, i l'expressió retòrica de tots aquests aspectes, depenen d'una obra que resulta essencial en la dinàmica narrativa i en els ideals retòrics del *Tirant*, fins al punt que sense les *Històries troianes*, i sense altres textos que d'alguna manera vénen condicionats estilísticament i temàtica per Guido -començant per algunes proses de Corella-, el *Tirant* no hauria existit tal com el coneixem i no hi hauria hagut manera de fer el pas decisiu des de la prosa eixuta i didàctica del *Guillem de Varoic* a la riquesa desbordant d'un *Tirant* al qual es poden aplicar perfectament aquests mots de Dionisotti referits a Boccaccio (només cal que, on diu *Filocolo*, hi posem *Tirant lo Blanc*): «soltanto partendo dalla rifusione retorica del *Roman [de Troie]* francese, operata da Guido nel testo latino della sua *Historia*, si può giungere con una probabilità, che non si risolve tutta nella grazia da ciel messa, a un romanzo come il *Filocolo*» (1965: 462; cf. Venuda 1993). El prestigi cultural de la prosa llatina d'origen i de la prosa catalana llatinitzada de la versió de Jaume Conesa, la reinstauració del mite de Troia en la història, el rebuig de les poètiques ficcions, el racionalisme de Guido (Bruni 1990: 143-145 i 1991: 50-56) són valors assumits explícitament o implícita en el *Tirant lo Blanc*. Tanmateix, a Martorell li calia corregir Guido en alguns aspectes, i de la mateixa manera que un Tirant investit dels valors de la cavalleria cristiana supera èticament els cabdills del seu model, també en el terreny amorós l'antierotisme de Guido, fet de rebuig de les tradicions cortesa i ovidiana del seu segle, és corregit a base d'injectar Ovidi, i amb ell Corella, Boccaccio i Sèneca en el nou projecte narratiu.

2.2. Les «Històries troianes» i la retòrica de les armes

Presentades com a història verídica i rigorosa a partir de fonts oculars, les *Històries troianes* (des d'ara *HT*) narren la guerra antiga per excel·lència. No té res d'estrany, doncs, que la seva presentació de batalles i de conflictes polítics tingui valor de model per als narradors en vulgar dels segles XIV i XV. En va tenir, per exemple, per als pocs episodis d'armes i per a altres detalls del *Filocolo* de Boccaccio (Venuda 1993), i en té per a Martorell des de l'arribada de Tirant a Grècia. Efectivament, després que en els capítols 117-121 se'ns han explicat les circumstàncies de la rebuda i l'enamorament, que comen-

⁵ Per a l'extraordinària difusió de la traducció catalana, remeto només a la quarantena d'atestacions registrades per Cingolani 1990-91: 99-105; s'hi poden afegir, ara, una altra atestació de 1390 (Hernando 1995, inv. 395.5), i setze més del segle XV, set de les quals relatives a l'original llatí (Iglesias 1996, inv. 79, 89, 90, 104, 109, 118, 147, 187, 215, 240, 246, 255, 269, 315, 318 i 339).

to a l'apartat següent, els capítols 122-124 aborden el tema polític en forma de consell reunit per l'emperador per tal de preparar la campanya contra els turcs que començarà pròpiament al capítol 133. En aquest consell el cavaller Montsalvat, a més de fer propostes contra Tirant i a favor del duc de Macedònia (anunciant un conflicte que s'evidenciarà pocs capítols després), proposa que «ans que partixquen de aquí la gent d'armes, deuen anar en romiatge e fer grans presentalles als déus en la ylla d'on Paris se'n portà la reyna Elena, e per ço agueren en temps antich los grechs victòria dels troyans» (123, p. 243, 15-18). A part el fet que hi trobem formulada per primer cop la superposició del mite modern amb el mite troià, i a part també els records de la versió muntaneriana dels orígens de la guerra de Troia («en aquella illa...del Tènedo» on tant els grecs -i, doncs, Helena-com Paris anaven «a romeria» per adorar una «ídola», cap. 214), el caràcter de la proposta depèn directament del llibre X de les *HT*, en què just abans d'emprendre l'expedició contra Troia Agamèmnon proposa als grecs que, «abans que daquest port partischan, trameta a la ylla Delfon al Deu Apollo deuotament nostres specials missatgers» (Miquel i Planas 1916: 121-122). Martorell, és clar, pensa en clau troiana, i els oracles dèlfics s'han convertit en uns «déus» relacionats més directament amb la guerra de Troia. Davant la proposta d'Agamèmnon, Guido delle Colonne dona explicacions al lector i introdueix una extensa digressió erudita que es tanca amb l'explicació dels orígens de la idolatria i de la seva fi per «lo glorios adueniment de nostre senyor Deu Jhesu Christ» (p. 123). Al *Tirant*, les paraules de Montsalvat provoquen les reaccions irades de l'emperador, que respon a les propostes de caràcter polític, i de Carmesina, que respon a la tercera proposta en forma d'invectiva contra la idolatria que assumeix literalment, en clau narrativa, la part final -cristiana- de la digressió mitològica de Guido (124, p. 244, 12-17): la veu de l'autor és, així, desplaçada per la veu d'un personatge. I encara tot seguit, per impedir que Tirant respongui a Montsalvat, Carmesina continua amb un discurs que assumeix mots de tres personatges diferents en un context semblant, procedent del llibre XII, en què unes ofensives paraules de Diomedes provoquen una reacció violenta dels troians aturada per Príam i justificada per Eneas, amb una nova intervenció de Diomedes. Vegeu els dos textos:

CARMESINA:

No's pertany de home savi respondre a paraules folles, car axí com lo foll té franca llibertat d'escampar folles paraules, axí és gran discreció al savi ab paciència hoir-les e no satisfer-hi, car en les paraules és coneguda la follia de aquell qui la diu, car negú no's deu igual·lar ab la rohindat ni en la follia ab negú, sinó en la gentilesa e virtut. E qui paraules folles diu, digna cosa és que de la sua follia reporte condigna deciplina. E si no fos per la vostra gran clemència, aquell qui tan follament ha parlat mereixia que li fos levada la vida. E bé és de conèixer que és benaventurat lo príncep qui tal conseller té en sa casa. (p. 244, 30-38)

PRÍAM:

Que alcuna iniuria no presumesquen fer contra aquells, com **nos pertanga del hom saui respondre al foll** segons la sua follia, e cosa propria sia al foll de mostrar les sues follies, e es cosa propria del saui sofferir en sa saulesa les erros dels folls. **E axi com al foll es franch arbitre escampar folles paraules**, axi torna a leer **al saui escoltar aquellas**, e daquellas riure e **no respondre. Car en les paraules folles es conaguda la follia daquell qui les diu (...).**

ENEAS:

Senyor: no es cosa desigual si alcu respon al foll segons la sua follia; **car qui paraules**

folles diu, digna cosa es que de la sua follia report condigne disciplina. (...) E si no fos la vostra presencia, aquell qui axi com a foll ha parlat no fora indigne cosa que fos mort (...).

DIOMEDES:

(...) Be veig que **benauuyrat es aquell Rey quit te per conseylor (...)**. (pp. 141-142)

És ben evident, a la llum d'aquest exemple, que la represa de la formulació verbal concreta d'un tema donat (en aquest cas la resposta a paraules inconvenients des dels punts de vista polític i religiós) convergeix amb la creació d'una situació narrativa resultat de la juxtaposició de dues situacions diferents en el model. Aquesta mateixa atracció alhora retòrica i narrativa la retrobem poc més endavant als capítols 153-154 i 157. Els capítols 153-154 narren sobretot l'enfrontament dialèctic entre el duc de Macedònia i Tirant -amb intervencions posteriors d'altres cavallers i del mateix duc-, centrat en el desig del noble grec de desposseir Tirant de la capitania i de procedir a l'elecció d'un nou capità. La situació de partida, idèntica, és als llibres XVI i XXII de les *HT*. En aquell, Palamides es queixa que Agamèmnon no és digne de detenir la senyoria dels grecs, afirma que la seva vàlua és superior, i es nega a obeir-lo amb l'argument que no ha «estat elet per ell ne per molts Reys, qui alli son per nombre mes de ·xxx·, mas tan solament per ·iiij·, sens consentiment dels altres» (pp. 197-198). Al *Tirant*, malgrat que el duc de Macedònia construeix el seu discurs del capítol 153 sobre el motiu de la desconfiança cap al mercenari estranger (els mateixos arguments amb què la Viuda Reposada intenta desprestigiar-lo davant Carmesina al capítol 127), al 154 es fan explícites, per bé que sense repeses literals, exactament les mateixes raons de Palamides: la negativa a obeir Tirant per la manca de consens quan va ser nomenat capità (p. 351, 23-30). De fet, ja al final del capítol 153 la primera intervenció del duc havia provocat una reacció favorable de molts cavallers, justificada pel narrador amb la sentència «és vici natural dels hòmens se alegren de novella senyoria» (p. 350, 9), que Guido havia estampat al final del llibre XXII quan Palamides substituïx Agamèmnon («com sia vicij natural dels homens souint hauer goig de nouella senyoria, e alegrar se de nouell mudament», p. 238). Al llibre XXII, doncs, Agamèmnon respon a Palamides, i ho fa en dos temps: a cop calent primer, i després l'endemà al matí, havent reunit un parlament (XXII, pp. 236-238), exactament com s'esdevé al cap. 154 del *Tirant*, en què la primera resposta de Tirant al duc és seguida per una altra l'endemà al matí, en un consell convocat en sortint de missa. Res de sorprenent, doncs, que Tirant parli amb mots manllevats al cabdill grec:

TIRANT:

No és dat a mi lo pledejar en temps de batailles, e les mies mans són treballades en altres coses de més necessitat a la honor que no és scriure per a pledejar. A mi staria mal que havent bé aconsellat a altri, no consellàs

AGAMÈMNON:

Amich Palamides: del poder **del meu regiment, tro ara a mi atorgat, not pens que gran alegria hage yo ahuda; car ne al comensament ho cerque, ne ho procure quem fos donat, ne, si hi son estat posat,**

bé a mi mateix. E no és jamás vist home de nostra casa haja donat loch de posar sa honor en disputa. E yo, ab la ajuda de Déu, ho vull conservar tant com en mi sia. **Del meu regiment fins ara a mi atorguat, no penseu gran alegria haja yo aguda, car al començament no u cerquí ni u procurí fos donat a mi -e si hi só stat posat en alguns guanys, no n'è demanats-, mas al meu sperit leal contínues ànsies e treballs, e perquè lo duchs e prínceps sien stats sots la mia governació sans e segurs. E pens en lo meu regiment no he fallit en alguna cosa per engan o negligència de què pugua haver reprenció. Emperò en la electió per la majestat del senyor emperador a mi feta, lo vostre consentiment no fon demanat: no us ne deveu admirar com lavors no fósseu ab sa alta majestat. Per tal que negú no pens que de tal regiment yo sia molt cobejós, plau-me altre sia elet, en la electió del qual tostemps seré aparellat. E dieu que la nostra ost sens vostre consell no pot donar batailla?** Forçat és. (...)

Axí-s partiren aquell dia. L'endemà lo capità féu sonar les trompetes, exint de la missa, e tots los grans senyors eren allí. E lo capità dix: -Molt il-lustres, egregis e magnífichs senyors, les senyories vostres qui ab mi lo **càrrech** ensemps de aquesta guerra portam: com per manament de la majestat del senyor emperador **he tengut aquest regiment, lo qual ab molt gran treball molts dies he suat çercant bones vies ab tota ma pensa he sforç, sots la mia governació o capitania, ab salut de tots fósseu regits;** e ara, puix al duch de Macedònia plau, yo deixe la capitania, e per consolació mia, puix som en aquesta part segurs de nostres enemichs, **egual cosa és: los fets de molts no deu hom leixar tot en hu, ans cascú deu pendre part del càrrech del regiment del qual tant de temps l'è comportat** ab molts treballs e contínues ànsies, sens que negun profit no atribuhia a mi, mas feya-u tot per servir a la majestat del senyor emperador. **Façam electió de algun altre** que sia més dispost de mi. (...) (p. 352, 2-17 i 25-36; p. 353, 1-2)

alcuns guanys non he demanats, mas que al meu esperit e al meu cors contínues ancies e trebayls ne aiustats, **per tal quels Reys e los Princeps e los altres sien estats, sots la mia governacio, saus e segurs** en totes coses. (...) E assats me penç que en lo meu regiment no hage fallit, ne alcuna cosa hage feta per engan o necligencia, de que puxa hauer reprencio. Si empero, en la eleccio mia lo teu consentiment no fo demanat, no ten deus mersaueylar, com tu lauors no fosses ab nosaltres (...). Mas, per tal que **nagu nos cuyt que daytal regiment yo sia molt cobejos, plau me que altre hi sia elet;** en la eleccio del qual son apparaylat ensemps ab los altres Reys trebaylar e ab gran afeccio consentir. **Ne cuyts tu dir que la nostra host sens consseyl teu nos pogues regir (...).**

E com Agameneon a son parlament hagues feta fij, aquell dia nos tracta mes daquell fet. Mas Agameneon, vers hora de vespres daquell dia feu fer crida per tota la host, que tot hom vengues lendema per lo mati a la sua tenda, per parlament general, sens triga. E axi fo fet, que lendema mati los maiors e altres vengueren al parlament; en lo qual Agameneon los dix axi: «Amichs e frares: tro açi **he portada la carraga del vostre regiment,** sots lo pes de la **qual en lo trebayl e molts dies suat, cerchant bonas vies ab tota me pença** per les quals, axi los maiors com los altres, **ab salut, sots la mia governacio, fossets ben regits.** (...) Empero, car es egual cosa que los fets de molts no deu **hom solament leixar a la ·j·, ans cascu deu portar sa part del carrech,** com temps sia vuy mes, que altre prena **lo carrech del regiment lo qual yo tants anys he portat** sobre los meus muscles, **prech uos que elegiam alcun** dels Reys e dels Princeps (...). (pp. 236-238)

No calen gaires comentaris a l'acarament dels dos textos, si no és fer notar que tota la primera frase del discurs de Tirant («No és dat a mi...per a pledejar»), amb una al·lusió impròpia a l'escriptura, fa tot l'efecte de provenir d'alguna correspondència cavalleresca, els esquemes dialògics de la qual afavoreixen en altres llocs l'associació amb les *HT* o amb altres fonts que presenten esquemes similars. Un exemple: al capítol 149, les lletres de batalla entre Bernat de Vilarig i Joanot de la Serra havien servit per iniciar la resposta del rei d'Egipte als seus cavallers (p. 338, 21-24; Riquer 1985-86: 223), just després d'haver manifestat a Tirant la seva voluntat de guerrear-lo fent servir les paraules d'Hèctor a Aquil·les (d'un troià a un grec, superposant novament l'esquema antic i el modern) al llibre XIX de les *HT* en una situació idèntica: la tramesa d'una ambaixada troiana a l'host dels grecs:

REI D'EGIPTE:

Si nosaltres ho aguéssim fet axí -dix lo rey-com tu fas, no agueres romput lo nostre camp. E per ço **desig la tua mort**, car en gran dolor e congoixa nos has posats per la gent que ns has presa e los qui són anats riu avall, que llurs corsos no han rebut sepultura. E per ço **tinch a tu en gran hoy de tot mon cor, justament**, sens admiració alguna. **Car no és justa cosa ni rahonable que yo degua amar aquell qui-m persegueix de hoy capital en brogit de semblant guerra, car de guerra null temps no procehex amor**. Per què-t notifich que **per les mies mans tens a morir de mort amargosa (...)**. (p. 227, 27-34)

HÈCTOR:

Achilles: si **desig la tua mort e he tu en hoy de tot mon cor**, iniustament tan meraueyles, **car no és iusta cosa ne rahonable que yo dege amar aquell quim persegueix de hoy capital**, e qui en la mia terra trebayla mi e los meus **en brogit de tan gran guerra. Car de guerra null temps no proceex amor**, ne de hoy amor ne caritat (...). E vuyl que sapies (...) he esperança que no solament tu, ans encara tots los maiors de les hosts dels Grechs, **de les mies mans morrets de mort amargosa**. (pp. 214-215)

Un estudi de conjunt sobre la narració de batalles i de tàctiques bèl·liques al *Tirant lo Blanc* ens diria amb tota seguretat que Martorell no respon a un únic model possible, sinó que fa confluïr procediments narratius, estratagemes i oracions bèl·liques provinents de diverses fonts que caben dins la categoria àmplia de la història, i sobretot de la història antiga que Martorell i el seu heroi emulen des dels seus àmbits de competència. Tanmateix, en les circumstanciades narracions de les batalles campals entre grecs i turcs podem descobrir uns esquemes narratius i uns moviments de forces i de cavallers que responen bastant exactament al model reiterat per Guido delle Colonne al llarg de les successives batalles de la guerra de Troia. L'esquema recurrent de Guido (Venuda 1993: 55-77), que organitza les batalles sobre una base quaternària d'intervenció de noves esquadres a mesura que defalleixen les forces dels combatents, es pot il·lustrar perfectament amb la batalla amb els moros del capítol 387, en què es donen l'oració de Tirant als cavallers, l'ordenament de les esquadres i una batalla amb intervencions successives de les esquadres de reserva, contrapuntada per les cavalleries individuals i els alternatius socors dels seus als cavallers que es troben en passos difícils. L'obra de Guido, però, deixa rastres força més concrets, com s'esdevé, dins la seqüència aïllada més amunt, en la batalla dels capítols 156 i 157. El primer d'aquests capítols conté l'arenga de Tirant, presa de Sal·lusti (*De*

coniuratione Catiliana, 58; Cingolani 1995-96); el segon, una batalla que comença amb l'ordenament de les tropes, l'aplicació d'una estratègia de combat i, finalment, la batalla mesclada, que incorpora elements provinents dels llibres XIII i XXVI de les *HT*. Així, si d'una banda es pot remuntar al llibre XXVI (p. 266) el prec del rei d'Egipte als reis de Capadòcia i d'Àfrica perquè no curin sinó de matar Tirant, el llibre XIII forneix tot l'episodi de la mort del rei de Capadòcia a mans del capità dels grecs: el prec d'un cavaller perquè no el mati, i la resposta de Tirant, segueixen a la lletra, amb substitució parcial del discurs indirecte per discurs directe, el combat entre Aquil·les i el rei Teotran (un grec contra un troià) i els prec de Telafus:

TIRANT:

E Tirant acostà's tant a ell e donà-li ab la acha damunt lo cap, que li enclotà lo bacinet e, esmortit, **lo féu caure en terra**. Tirant prestament descavalcà e **tallà-li les correges del bacinet**.

Aplegà un cavaller qui **ab alta veu e piadosa** cridà:

-Senyor, per mercé no vullau matar lo rey, car **ell és mortalment nafrat, e puix és mortal e vençut, per la vostra benignitat, dau-li hun poch d'espay de vida**, car prou teniu que siau vencedor.

Dix Tirant:

-¿**Quina és la rahó que't mou que tu vullés exercir gràcies de pietat envers aquest nostre públich enemich, qui ab tanta crudelitat, en sola confiança de sa virtut e de ses armes**, ha fet son poder de dar-me la mort? **Donchs, justa cosa és que** sia punit segons ell volia fer **de nosaltres** (...). (p. 368, 31-38 i 369, 1-4)

HT:

(...) e ab espasa nua fer lo de colps molt espessos e fa li moltes naffres, e **deslaçat lelm** de son cap per força, pres lo dit Rey violentment **el darrocha del cauall en terra**; e alsada lespasa, estant en sa furor aquell entenía a ociure. Mas Telafus, qui apres Achilles sesforçaua de combatre (...) **ab alta veu e piadosa** prega Achilles que al dit Rey, axi **mortalment nafrat e quaix mort e vençut, per sa benignitat** li vuyla remetre lo darrer article de la mort, e ell, qui es vençedor, **do al vençut espay de vida**. E Achilles encontinent respos a Telafus: «¿**Quina raho te mou, que tu vuyles exercir gracies de pietat enuers aquest nostre publich enamich, qui axi cruelment, en sola confiança de la sua virtut e de ses armes**, primerament nos ha escomoguts e agreujats? **Justa cosa es, donchs, que** ell caja en lo lac lo qual **contra nos** paraua». (pp. 146-147)

Tanmateix, Martorell se separa de Guido en el detall final: els prec de Telafus tenen èxit; els del cavaller grec, no: «Emperò ell li desféu lo bacinet e tallà-li lo cap» (p. 369, 7). I és segurament el caràcter d'escena culminant que té l'acció de Tirant en la primera batalla contra els turcs el que ha induït Martorell a tancar l'episodi amb una referència a l'atxa de Tirant («L'acha de Tirant entre les altres era ben coneguda, la qual stava tota vermella e rajant sanch dels hòmens que mort havia. E la terra era cuberta de cossos morts e tota vermella de la molta sanch que s'i era scampada», p. 369, 7-10) inspirada en la descripció de l'espasa d'Aquil·les al llibre XXVI («axi que en breu hora entre los combatents es conaguda la espasa de Achilles. Lo qual, tot banyat de la sanch daquells que hauia morts, vimple la terra dels corssos dels morts», p. 265) i tancada amb el detall de la terra ensangonada, que és una fórmula recurrent a les *HT* (cf. IV, p. 53).

2.3. Les «Històries troianes» i el discurs amorós

No és només en els episodis bèl·lics i polítics que Martorell segueix de prop el seu model; n'extreu, també, frases i sentències aïllades que es reabsorbeixen en tota mena de contextos, fins i tot invertint-ne el valor⁶, i models descriptius que van des d'edificis fins a les diverses tempestes (cf. VIII, p. 116, XI, p. 129, i XXXI, pp. 319-320) que modelen els detalls essencials de la tempesta dels capítols 296-299 del *Tirant* (sobretot 296, p. 630). Tornem, però, al terreny amorós que obria aquest discurs. Com s'ha apuntat, els capítols 116-120 resulten de la sàvia combinació de tres episodis diferents de les *HT*, que es pot resumir de la següent manera: l'entrada de Tirant a la cambra fosca del palau imperial, plena de dones endolades, i la subsegüent visió de Carmesina (cap. 117), així com els primers efectes que l'enamorament provoca en Tirant (cap. 118), depenen del llibre XXIII (Aquil·les i Políxena); la consolació de Diafebus a Tirant (cap. 119), del llibre VIII (consolació d'Agamèmnon a Menelau); la descripció de la sala del palau (cap. 119), del llibre V (descripció de la sala d'Ílion, potser amb contaminació d'altres fonts); les primeres reaccions de Carmesina (cap. 119), del llibre II (Jàson i Medea); la missa a Santa Sofia, i la descripció de Carmesina, del llibre VII (Paris i Helena), amb elements del XXIII (Aquil·les contempla Políxena), d'on provenen també les reaccions de Tirant (cap. 119) i la seva lamentació amorosa (cap. 120). Val la pena fer notar, a propòsit d'aquest llarg episodi, una única referència al llibre II, on es narra l'arribada de Jàson a Colcos. Si assumim que l'esquema narratiu de Martorell no podia no recordar aquesta història (que d'altra banda Martorell aprofita, via Corella, en la requesta amorosa del capítol 129 i en molts altres llocs; cf. Hauf 1993a), potser podríem explicar la renúncia a servir-se'n gaire pel fet que Guido era massa explícit en la presentació d'una Medea luxuriosa que pren la iniciativa de la seducció per poder-la rendibilitzar narrativament. Però, com veurem, Medea esdevindrà, per raons diferents, una referència obligada quan es parla de l'amor dels estrangers.

Com que no es tracta de repetir el que ja ha dit Wittlin (1989), el lector trobarà en apèndix l'acarament del text del *Tirant* amb tots els fragments de les *HT* a què acabo de referir-me, inclosos alguns detalls que havien passat desapercibuts a Wittlin. Els pocs comentaris que hi afegiré volen posar de relleu un parell de detalls: d'una banda, la sàvia recombinació d'elements provinents de diverses situacions formalment idèntiques per construir-ne una de nova, recurrent alhora a la represa literal i al calc de situacions, sense oblidar els processos d'amplificació (així, l'extensió de l'episodi de l'arribada de Tirant a la cambra endolada), de reducció (per exemple la descripció de Carmesina), de repeses formulàries (com ara l'acció reiterada de llançar-se sobre el llit com a manifestació del

⁶ És el cas de les afirmacions d'Estefania, en clau i en context manifestament paròdics, sobre l'enviliment de les casades al capítol 127 (p. 257, 23-25), provinents d'una digressió rigorosament misògina de Guido al llibre XXXII (p. 325, 10401-10405). Altres reminiscències de Guido són les al·lusions a la "platja oriental" del cap. 157 i altres; la frase "si repòs en tribulacions pot ésser dit" (cap. 129, p. 261, 19), provinent del llibre XXXII (pp.328-329, 10520-21); potser el deïsg de Carmesina de restar prop del seu pare al capítol 132 (p. 268, 11-14), per al qual cf. *HT* XXX (p. 310, 9905-9907); el proverbi que fa de mot de la camisa de Tirant al cap. 132 ("Qui bé stà, no-s cuyta moure e, qui seu en pla, no ha d'on caure", p. 271, 19-20), idèntic a *HT* VI (p. 81, 2439-2440). Vegeu el que segueix.

dolor amorós) o la diferent justificació narrativa dels episodis a partir d'altres fonts (així, mentre que les dones troianes del llibre XXIII ploren la mort d'Hèctor, el dol de les dones gregues del capítol 117 és per la mort del fill de l'emperador, que és un detall inspirat probablement en el *Guy de Warwick*). D'altra banda, cal considerar els casos de recontextualització de les repeses literals, com ara el que es produeix en el parlament consolatori de Diafebus a Tirant (cap. 119, p. 229, 30-36 i 230, 1-4): la consolació a l'enamorat reelabora el discurs consolatori d'Agamèmnon a Menelau després del rapte d'Helena (VIII, p 114), útil, malgrat la diferència de contextos, perquè es construeix damunt d'afirmacions genèriques sobre la saviesa i el combat contra les adversitats obligades en qualsevol consolació; la sentència aristotèlica que obre canònicament el discurs de Diafebus ja s'encarrega de fixar-ne la dimensió sentimental. (Curiosament, les conseqüències immediates del rapte d'Helena poden aprofitar-se també en llocs ben allunyats de la novel·la, i és així com el consol del rei Escariano a Maragdalena després que li ha mort el pare, els germans i el promès, i la resposta d'aquesta (caps. 314 i 315), es modulen sobre l'intent de Paris per consolar Helena després del rapte i la resposta d'aquesta⁷.)

No voldria tancar aquest apartat sense un darrer exemple de la continuïtat intel·ligent que Martorell estableix entre els seus models bàsics i les possibilitats retòriques que li ofereixen les *HT*. Al capítol 213 de la seva crònica, Muntaner explica com la seva dona i la seva sogra adverteixen Roger de Flor de la iniquitat de xor Miqueli i li pregunten que no el vagi a veure per tal com «si ell venia en lloc on ell hagués major poder que ell, que ell lo destruiria». Tota la primera part del capítol 125 del *Tirant* està ocupada també pels consells de Carmesina a Tirant amb l'objectiu que se sàpiga guardar de les traïcions del duc de Macedònia, que exerceix en el *Tirant* si fa no fa el paper del xor Miqueli muntaneriana. Si acceptem la procedència muntaneriana de l'episodi, també cal adonar-se que el consell de Carmesina està precedit per un parlament retoricat on justifica la seva acció i per una resposta agràida de Tirant que deriven d'uns altres consells d'una dona a l'enamorat nouvingut: els de Medea a Jàson al llibre II de les *HT* per tal de vèncer els perills que impedeixen la consecució del velló d'or:

⁷ Heus aquí els passatges del *Tirant* (Escariano i Maragdalena) i de les *HT* (Paris i Helena), respectivament: “E **com dia e nit** te veja lamentar, pensar pots que torna en **gran dan de la tua noble persona**, car **certament enujada deuries ésser de lansar tantes làgremes**. Per què, senyora e vida mia, **vulles dar fi** a tota manera de doldre, e **vulles pendre sperit de confortació e de repòs**, oferint-me a tu en tot quant te sia plaent e a mi possible de complir”. (p. 666, 35-38 i 667, 1) “**que, vulla o no, necessàriament he ensequir la tua voluntat, car la potència femenil no pot resistir a les tuas forces, majorment per yo ésser sotsmesa ab violència en ton poder, car bé-s pertany per humanitat al rey haver compassió dels miserables e la pietat humana és plaent a Déu e al món**”. (p. 668, 5-9)

“¿Qui es aquell qui tantes dolores veus hoys, molt ho pogues sostenir, **com dia e nit** no hages vagat ne vachs de plorar e de sospirar? ¿E com cuydes tu, noble dona, que aço no sia **fort dampnos a la tua persona**? **Verament, sadolla deus ésser de tantes làgremes** (...). Placiet, donques, que **vuyles donar fij** a les tuas làgremes, e que **vuyles resumir e pendre sperit de confortacio e de repos**, car en lo Regne de mon pare nangun defalliment tu hauras”. (p. 107-108, 3302-3313) “Senyor: **yo se que, vuyla o no, necessariament he a seguir vostra voluntat, car la potencia femenil no poria ésser contral (?) al poder del hom, maiorment la fembra estant en captiuitat** (...); **car bes pertany de humanitat hauer compassio als afflictos, e les pietats humanals son placent als Deus**”. (p. 108, 3321-3329)

CARMESINA:

«**Deposada honestat la càrrega de temerosa vergonya, la noblea vostra no tingua per cosa desonesta, ne a càrrech sia imputat ne a vici, si per ventura he presumit rahonar-me ab vós ab sancta e honesta intenció,** dolent-me de la vostra molta virtut e noblea. Per vós ésser estranger no volria que prenguésseu algun dan en la vostra virtuosa persona incogitadament, per ço com sé vós **sou vengut en aquesta terra** a preguàries del gran rey de Cicília, confiant en la glòria de vostres mèrits, no podent-vos **manifestar los perills** que seguir-vos porien perquè ell los ignora. **Perquè yo tinch compassió de la vostra noblea e virtuosa persona, tinch deliberat donar-vos consell de salut. E poreu haver notícia del gran profit** que us ne seguirà **si volreu** dar fe en les mies paraules ne regir-vos per mon consell, perquè ab triümpo y gloriosa fama pugau tornar ab salvament a la vostra pròpia pàtria».

TIRANT:

«¿Quant poré yo servir a la majestat vostra, senyora de tanta stima, que sens mèrits precedents tanta gràcia de la altesa vostra hajaaconseguida? Sols lo recort és massa per a mi. E **ab devot cor faç humils gràcies e submissions a la excel·lència vostra,** que ab tanta virtut de caritat **hajau volgut mostrar dolre-us e haver compassió de mi e de mos treballs.** E perquè no-m tingau per ingrát del bé que-m feu, **yo** accepte la oferta com de senyora qui sobre totes les del món val he us ne bese peus e mans, e **me obligue de seguir tot lo que per la altesa vostra me serà manat.** Car cosa és digna de gran lahor e glòria com lo do és donat sens demanar ni sens alguns mèrits e és acte de gran liberalitat, e en açò se mostra la vostra excelsa condició ésser més angèlica que humana.» (p. 247, 21-33, i 248, 2-12)

MEDEA:

(...) **deposada honestament la carrera de temerosa vergonya,** en los primers començaments de paraules dix axí a Jason: «Amich Jason: **la tua noblea no hage per cosa deshonestat, ne ho carrech a via de dissolucio femenil, si per ventura yo ab tu presumesch rahonar,** e mi prouocar a ta conexença **ab honesta intencio** de paraules (...); e **se que tu est vengut,** per audacia juuenil, **en aqueust Regne** per hauer lo vellor dor, per lo qual sens tota falla tu has sotsmes la tua vida a **manifest perill de mort; don yo he compassio a la tua noblea e a la tua calor juuenil, e desig a tu ministrar consseyl de salut e ajuda profitosa,** per la qual tu siespreservat, sens tota lesio, de tans grans perills, e pugues retornar saluament e segura, axí com tu desiges, al loch don est partit. **E tu aço leugerament conexas a tu esser profitos, si ab bon cor volras** pendre los meus amonestaments e aquells ab acabat estudi exequir».

JÀSON:

«A, molt noble dona! pus noble que totes les altres! **A vos ab deuot cor fas humils gracies,** qui per vostra gran noblea **vos mostrats hauer compassio de mos trebayls!** per que **yo me offir abandonat e apparaylat seguir los vostres menaments; car molt son gracioses los dons qui son fets o donats sens demanar e sens alguns mereximents.**» (pp. 26-27, 684-715)

3. De les «Històries troianes» a les «Heroides» d'Ovidi. Paris i Helena com a exemple

Tornem, ja que parlem d'amor, a l'instant de l' enamorament de Tirant narrat al capítol 117. Atès que Martorell hi treballa a partir del llibre XXIII de les *HT*, esperaríem que l' enamorament també en depengués, però ens sorprèn amb aquest conegut passatge:

Dient lo emparador tals o semblants paraules, les orelles de Tirant staven atentes a les rahons e los hulls, d'altra part, contemplaven la gran bellea de Carmesina. E per la gran calor que fehia -perquè havia stat ab les finestres tancades- **stava mig descordada, mostrant en los pits dues pomes de paradís que crestallines parien, les quals donaren entrada als hulls de Tirant** que, de allí avant, no trobaren la porta per hon exir e tostemps foren apresonats en poder de persona liberta, fins que la mort dels dos féu separació. Mas sé-us bé dir, certament, que los hulls de Tirant no havien jamés rebut semblant past, per moltes honors e consolacions que s'hagués vistes, com fon sol aquest de veure la infanta. (p. 228. 2-11)

Cercaríem debades en Guido un enamorament com aquest, en què l'atenció es concentra, contra tota expectativa, en l'escot de la infanta, en comptes de resoldre's en creuament de mirades o en descripció de la dona. Martorell, en aquest punt, ha saltat de la font «històrica» a una altra de «poètica», el passatge de l'epístola XVI de les *Heroides* en què Paris evoca a Helena els símptomes del seu amor i l'efecte que li va causar la visió dels seus pits. La comparació amb la traducció catalana medieval⁸ dels versos 250-254 d'aquesta lletra fa evident el préstec:

Recorde-m que una veguada **la tua vestedura stava fluxa e los teus pits foren manifests, e ells, nuus, donaren antrada als meus vulls**. Los pits eren pus blanchs que pura neu o let, e que Júpiter quant abraçà ta mare. Mentre que jo-m meravellava per los pits que havia vists, e fo ventura que bevia, lo anap caygué de les mies mans. (BNP, ms. esp. 583, f. 61r)

I no hi ha dubte que també l'embadaliment de Tirant davant la visió està modelat sobre el model ovidià, com hi està el moment en què Tirant, al capítol 161, evoca el seu enamorament combinant Ovidi amb detalls descriptius provinents del capítol 119, que,

⁸ Sobre aquesta traducció, conservada en un únic manuscrit quatrecentista (París, Bibliothèque Nationale, ms. esp. 583), vegeu Badia 1993a: 53-56. A les notícies de Badia es pot afegir que l'absència de l'heroida XV, de Safo a Faó, i el caràcter truncat de la darrera (XXI, de Cídipe a Aconci), així com la manca dels versos 39-142 de la XVI (de Paris a Helena), són comuns a una bona part de la tradició manuscrita llatina i a tota la tradició hispànica, que inclou, a més de la traducció catalana, les castellanès de Juan Rodríguez del Padrón (*Bursario*) i una altra d'anònima que sembla executada sobre el text català (Sevilla, Biblioteca Colombina, ms. 5-5-16). Al mateix treball de Badia (1993a: 43, n. 10) es relaciona de passada l'episodi tirantià que comentem amb el d'Ovidi a partir del text llatí; la comparació amb el text català no fa sinó confirmar la justesa de la seva apreciació. Per a les atestacions documentals de la traducció, a més de les dades aportades per Badia, vegeu Iglesias 1996, inv. 44, 95, 108 i 109; la primera d'aquestes referències, de l'any 1410, correspon a un manuscrit que contenia les *Heroides* catalanes i l'*Escipió e Antbal* de Canals, tal com es desprèn de l'*incipit* i l'*explicit*.

com s'ha dit, remunten al llibre VII de les *HT*⁹. És clar també que Martorell, com tantes altres vegades davant els seus models, afegeix precisions de caràcter «racionalista», com ara la calor -lògica pel resclosiment de la cambra- que provoca el descordament de Carmesina, i substitueix els elements descriptius ovidians pels de la descripció dels pits d'Helena que forma part de l'extensa *descriptio puellae* del llibre VII de les *HT* (un detall que, coherentment, ha estat obviat en la descripció de Carmesina al capítol 119):

Encara miraua en Helena la egualtat dels pits, en la plenesa dels quals ses mamelles,
axí com ·ij· pomes replendents, natura hauia compostes.

Sembla evident que les «pomes crestallines» depenen de les «pomes resplendents», i encara s'hi pot afegir que el detall «de paradís», tot i essent un lloc comú, hauria pogut venir suggerit per l'exemple de *descriptio puellae* d'Isolda que Brunetto Latini -recordem que Martorell coneixia i usava el *Llibre del tresor*- atribueix a Tristany de Leonís: «Lo seu bell pits és ornat de dues pomes de paradís, que són axí com pasta de neu» (III, xiv, 10-11; Wittlin 1980-89 IV: 29). No és aquest el lloc per entrar a discutir les raons de Martorell per xifrar l'enamorament en la visió d'uns pits femenins, però es pot postular sense gaires problemes una voluntat d'evidenciar la causació física del desig amorós -i d'aquí la necessitat d'una satisfacció també física que genera el registre «còmic»-, en un cert sentit seguint els passos d'un Boccaccio que al *Filocolo* procura a Florio una temptació en la figura de dues donzelles que, «per lo gran caldo», es cobreixen amb «sottilissimi vestimenti» que «mostravano la forma delle belle menne, le quali come due ritondi pomi pingevano in fuori il resistente vestimento» (III, 11; Martí 1969 I: 302-303). Florio, naturalment, no es pot estar de mirar -i de tocar!

El salt de la font bàsica -*HT*- a una altra font que proporciona elements de detall -Ovidi- és una bona mostra dels mètodes de treball de Martorell, capaç d'associar les seves fonts per mínimes identitats temàtiques, de manera que en aquest cas una versió de la història de Paris i Helena condueix a una altra versió de la mateixa història. El fenomen és general al *Tirant*, perquè les *HT* no són l'únic text accessible -és a dir, en vulgar- que narra aquestes mateixes històries clàssiques d'estrangers que s'enamoren quan arriben a una nova terra. Per exemple, sobre Jàson i Medea tenia la corresponent *Història*, en forma epistolar, de Roís de Corella, i una tragèdia de Sèneca. Medea, d'altra banda, té epístola pròpia a les *Heroides*, com les hi tenen Paris i Helena i altres dones relacionades més o menys directament amb el cicle troià. No era difícil, per tant, enllaçar Ovidi amb Guido, més si eren les *HT* les que subministraven a altres escriptors quatrecentistes la matèria primera per a la confecció d'intercanvis epistolars que recreen el model ovidià, com les lletres d'Aquil·les i Políxena de Corella o les de Troilus i Briseida de Juan Rodríguez del Padrón. Guido, doncs, va dur Martorell a Ovidi, i afegiré que no pas perquè al messinès li hagués agradat aquesta associació. Com ja he apuntat, Guido no és gaire

⁹ “Car aquell primer dia que us viu, vestida ab brial de cetí negre, e los vostres pits donaren als meus ulls entrada, ab los cabells hun poch scampats que semblants a madexes d'or resplandien, e la color de la vostra cara paria, de vergonya, roses ab liris mesclades, que de aquell dia ençà la mia ànima és stada cativa de vostra altesa”. (p. 388, 8-13) Remarco el detall ovidià i les repeses de la descripció de Carmesina del capítol 119.

sensible a les motivacions amoroses dels seus personatges, i, si bé no evita que els enamorats tinguin un espai per a la verbalització retòrica dels seus amors, és molt més amatent a censurar en bloc, i en to de moralista, l'amor, les dones i la inconstància dels enamorats. Per tant, a ulls de Martorell l'Ovidi epistolar podia compensar la magra dedicació de Guido a la retòrica de les passions i, d'alguna manera, li permetia re-ovidianitzar la història. I el cas de l'intercanvi epistolar entre Paris i Helena d'*Heroides* XVI i XVII és ben il·lustratiu: amplifica considerablement la narració de Guido i ho fa, a més, des de les motivacions íntimes d'unes personatges que, en la confessió privada de l'epístola, creen un univers sentimental perfectament reutilitzable.

Les Epistulae Herodiam, una novetat literària de la qual Ovidi es vantava (vegeu *Ars amatoria* III, 346), són un conjunt de quinze epístoles en forma elegíaca escrites per sengles dones als amants absents, més un conjunt de sis lletres que recullen tres intercanvis epistolars motivats per la lletra de l'amant. La fortuna de l'obra a la baixa edat mitjana va ser formidable, i a més de la moralització del text segons les pautes escolars dels *accessus* i dels comentaris ofereixen una ventall ben ampli de possibilitats d'utilització: es podien fer servir com a font històrica (és el que fa Alfons X a la *General Estoria*), es podien expandir en forma de discurs narratiu autobiogràfic, que és el que fan Boccaccio amb la *Fiammeta* i Corella amb la *Història de Jàson i Medea*, se'n podia imitar des del gust classicitzant l'intercanvi epistolar, a la manera de Corella i Rodríguez del Padrón, i es podien prendre com a models aptes per a la redacció d'epístoles amoroses en ficcions narratives de nova planta, des de l'anònima *Història de Frondino e Brisona* o el pròleg d'*A bella Venus* de Francesc de la Via fins a les narracions sentimentals castellanes, passant per la *Historia de duobus amantibus* d'Enea Silvio Piccolomini (Brownlee 1990). Que per a Martorell són un model epistolar útil per a la confecció de lletres amoroses és cosa sabuda des de Hauf 1993b. Però no és únicament una qüestió de cartes amoroses, i menys encara de didactisme galant i retòric associat al pretès didactisme cavalleresc postulat per Hauf. Les *Heroides* són presents a *tota* la novel·la en els discursos dels personatges, i aquesta omnipresència no pot ser llegida des d'una perspectiva estreta i limitada, sinó que cal explicar-la des d'una òptica semblant a la que dona compte de la utilització del mateix text ovidià a la *Fiammeta* de Boccaccio, i això vol dir que són un model de retòrica de les passions -si es vol un model elegíac, de lamentació- adequat a les situacions narratives que el novel·lista va creant (és per al que serveixen també Corella, Sèneca i Boccaccio, justament). Però en relació a la *Fiammeta* o a la *Medea* de Corella hi ha una diferència fonamental: l'emulació i l'absorció de les *Heroides* per part de Boccaccio i de Corella passa encara per la ficció epistolar, i igualment és el marc epistolar o la intercalació de lletres amoroses el que determina la recepció ovidiana en la novel·la sentimental castellana. Martorell, en canvi, prescindeix de la ficció epistolar i assumeix la veu de les heroïnes ovidianes -i ocasionalment dels herois- en clau de discurs oral amb els mateixos mètodes que ja han estat observats per a l'apropiació d'altres fonts, és a dir, la represa de vegades literal, de vegades sotmesa a una mínima reelaboració, del model, fruit d'una lectura atenta d'aquest i d'una pacient recomposició imitativa. L'absorció de les lletres ovidianes proporciona, així, frases i passatges sencers que, si bé en algunes ocasions poden no passar de tenir una funció exornativa o sentenciosa, ofereixen en molts casos, reprenent paràgrafs extensos o combinant fragments d'una mateixa epístola,

autèntiques reelaboracions retòriques derivades de la percepció de situacions narratives comunes a les dues obres, evidenciant, doncs, allò que ja sabem per Guido i per Corella: la possibilitat que els textos-model subministrin estructures narratives -sovint microestructures de mal detectar, que mostren la minuciositat compositiva de Martorell- que n'arrossegueu el text. A partir de les dades consignades a l'apèndix II, que recull tots els passatges ovidians no comentats particularment en aquestes pàgines, pot ser il·lustratiu comprovar, per exemple, el rendiment de diversos passatges ovidians en la narració del somni fingit de Plaerdemavida al capítol 163, amb un total canvi de funció, en el cas de IX, 162, de la camisa ensangonada (en Ovidi amb la sang de Nessus, al *Tirant* amb la sang del desflorament d'Estefania). Al capítol 262, Martorell aprofita justament l'expressió patètica de Cànce (XI, 114-117) per construir una lamentació de l'emperadriu, i al 319 l'epístola d'Ariadna a Teseu (X) troba un context escaient en la lamentació de la reina Maragdina. Un altre cas interessant és la reutilització de la lletra de Cànce (XI) en el discurs de la Viuda Reposada contra Carmesina al capítol 268: la mentida sobre l'embaràs i l'avortament d'aquesta es construeix intel·ligentment sobre la realitat de l'embaràs, i els intents d'avortament, que resulten de les relacions incestuoses de Cànce amb el seu germà Macareu. Ara bé, atesa la naturalesa dialògica de la novel·la, i atesa l'existència de tres epístoles dobles a les *Heroides* (és a dir, lletra de l'enamorat i resposta de l'enamorada), fóra versemblant suposar unes majors possibilitats de rendiment narratiu en aquests casos. Amb tot, només he sabut aïllar un préstec de l'epístola d'Aconci a Cídipe (XX, v. 168), al capítol 218 (p. 478, 26-27), i tres de provinents de les de Leandre i Hero (XVIII-XIX), que d'altra banda havien de competir amb la corresponent història de Corella, molt més retòrica i molt més tràgica -i molt més utilitzada per Martorell. L'heroida XVIII proporciona, tanmateix, un exemple molt il·lustratiu de la manera de treballar de Martorell amb el model. Al capítol 178, Tirant reacciona en clau de lamentació -presents la princesa i altres dones- davant la proposta d'Abdal-là Salomó de casar Carmesina amb el Soldà. Les imprecacions contra l'ambaixador i la por a l'allunyament de Carmesina fan de cos a aquesta lamentació, que, sorprenentment, es construeix amb les paraules d'un Leandre queixós per la distància marítima que el separa d'Hero i irat contra els vents que li impedeixen la travessia natatòria (XVIII, vv. 30, 37-40 i 175-182). Perquè el lector es pugui fer càrrec de la capacitat de recontextualització de Martorell operant unes substitucions mínimes, llegim primer els mots de Leandre:

E vaix ab la pensa lla on no pusch anar ab lo cors (...) Mas tu, tremuntana, pus cruel que los altres forts vents, per que fas batalles contra mi ab deliberada pensa? O tramuntana! si no ho saps, sapias que no fas crueltat a la mar, mas a mi. Que faeres si no sabesses ques es amor? Jatsia que sies tan freda, pero tu no denegues en tepms passat esser stada scalfada fortment per les amors de Oritza, filla de Oritheu, rey de Athenes. (...) Jo no se si amaria mes esser remogut luny de tot lo mon e haver de luny la sperança de la mia dona, que ara, com ella es pus prop e m'escalfa per la flama, pus acostada a mí, e he tots tepms la sperança e no la cosa. Jo tench quaix ab la mia ma ço que am: tan pocha distançia ha entre nos. Ha mesqui! Aquest acostament mou mi soven lagremes de penes. Lo desig que jo he de esser ab la mia amiga no es altra cosa sino tal com lo desig de Tantalus, qui vol pendre les pomes que li fugen e seguir ab la bocha la sperança de la aygua que li fuix. (f. 70v, 71r i 74r)

Si el sentit de tot el que diu Leandre depèn d'una distància real, tot el que diu Tirant depèn d'una imaginària separació futura; i les lògiques imprecacions de l'esforçat nedador contra la tramuntana hauran de trobar un altre objecte coherent amb el nou text: l'ambaixador:

Ay, que yo veig ab la pensa allà hon ab lo cors no puch anar! O, missatger més cruel que los altres! Yo-t tenguí pres e, si tant hagués sabut que m'havies tant enujar, no t'haguera perdonada la vida ni posat en llibertat. E donant-te de grat lo que tant desijaves, ¿per què fas tan cruels batalles contra mi ab pensa deliberada? O missatger, qui Abdal-là Salamó nomenar-te fas! Si est en recort com me diguist que havies amat e, si no u sabs, vull que u sàpies: que, encara que tu no cometes crueldat contra la senyora princessa, coment-la contra mi, qui tant de bé t'he fet. Què faries tu si no sabesses què és amor? Benaventurada cosa és la mort, qui dóna remey a tots los mals! Yo, donzelles, no sé qual és major dolor. Consellau-me vosaltres, d'ésser luny o prop del que més ame. La sperança de la senyora princessa, ara que la tinch prop, m'escalfa per la flama qui-m crema, mas aquest foch mou a mi sovint a làgremes de pena. E lo qui stà luny, encara que tinga molta sperança, no l'escalfa tant la sperança com la flama, e per consegüent, la pena és més simpla e més larga, e lo qui és més prop crema més fort. E si la altesa vostra se'n va, la pensa del desig que yo sentré com no us poré veure, serà tal com lo de Tàntalus, qui vol pendre les pomes qui li fugen e seguir ab la boca l'aygua que li fuig. (p. 424, 12-30).

Les lletres XVI i XVII, de Paris a Helena i d'aquesta a Paris, constitueixen un cas a part perquè són, i de molt, les més usades, en la mesura que ofereixen un model narratiu d'estructura dialògica que es pot recuperar en dos plans: el de la retòrica de les passions i el de les situacions narratives, fins al punt que la requesta amorosa de Paris i la resposta defensiva d'Helena determinen parcialment la lenta aproximació de l'enamorat requeridor a l'honesta donzella que defensa, cedint molt a poc a poc, la seva castedat. Ovidi, doncs, és traduït en aquest cas a la història amorosa dels dos protagonistes i, secundàriament, a la d'Hipòlit i l'Emperadriu, amb el benentès que els mots de Paris es reassumeixen en boca de Tirant -o del seu procurador Diafebus- i d'Hipòlit, mentre que els d'Helena ho fan en els de Carmesina i de la seva mare. Els exemples que segueixen pretenen, en conseqüència, mostrar els mecanismes d'aquesta projecció de les dues epístoles sobre el *Tirant*.

Un element clau en aquesta possibilitat d'explotació sistemàtica d'Ovidi és que Tirant és un estranger: com Paris, com Jàson, com Aquil·les. Sobretot com Jàson, l'aventura oriental del qual, narrada al llibre II de les *HT*, és implícitament evocada en l'arribada de Tirant a Constantinoble i textualment explotada per Martorell a partir de les dues fonts que té a mà: Guido i, sobretot, la *Història de Jàson i Medea* de Corella, que amb finalitats d'*imitatio* retòrica ha estat utilitzant des de la primera frase de la novel·la i que hi continuarà utilitzant, per exemple per construir part de l'extensa requesta amorosa de Tirant al capítol 129. Corella, en aquest punt, havia introduït a la seva història un element nou que descartava la utilització directa de les *HT*: és Jàson, no Medea, qui fa els primers passos en el camí de la seducció. D'aquí la requesta del capítol 129, i d'aquí també que el Jàson corellà abordi Medea amb un parlament en què justifica l'anada a Colcos només que per la fama de la bellesa d'ella. La mateixa «mentida piadosa» (Hauf 1993a) és en boca de Diafebus al capítol 119 del *Tirant*, i molt probablement la hi va suggerir Corella; però fins i tot així

Martorell és capaç de remuntar-se a la font de Corella, l'epístola de Paris, que inicia el seu discurs (vv. 27-38) explicant -i no menteix- que l'objectiu del seu viatge a terres estrangeres és Helena; és exactament el discurs que, convenientment reelaborat, Martorell posa en boca de Diafebus (d'ell, i no pas de Tirant, perquè els primers passos cap a la conquesta de Carmesina els fa el seu cosí, incapaç com és el protagonista enamorat de cap altra cosa que no sigui lamentar-se). Vegeu els textos de Martorell, d'Ovidi i de Corella:

DIAFEBUS:

E tot lo que he dit ni diré, preneu-ho com de servidor afectat e stojau-ho dins los lochs més secrets de la vostra ànima, com aquell tan famós cavaller de Tirant lo Blanch sia vengut **per sola fama**, hoint recitar de vostra celsitut tots los béns e virtuts que per natura podien ésser comunicats a un cors mortal. **E no pense** la vostra altesa **que siam venguts per** les amonestacions del valerós rey de Cicília, **ni menys per** les letres de l'emperador, pare vostre, qui ha tramés al rey de Cicília. **Ni pense** vostra celsitut **que siam venguts per** experimentar les nostres persones en fet de armes, com ja les tenim molt bé experimentades. **Ni menys per** la bellea de la terra **ni per veure los imperials palaus, car les cases pròpies de nosaltres, qualsevulla de aquelles, staria bé per temple de oració** -tan grans e tan belles són!- e cascú de nosaltres presumeix ésser un petit rey en sa terra. E pot creure la celsitut vostra que la venguda de nosaltres no és stada altra causa sinó per veure e servir vostra majestat. E si guerres ni batailles se fan, tot serà per amor e contemplació vostra. (p. 232, 9-24)

PARIS (*Heroides*, XVI, vv. 27-38 i 179-180):

Nos havem açí aportades flames de amor e no les hi havem trobades, e aquestes són stades a mi causa de tan longua via. **Car ne** trista fortuna de mar [ms. amar] **ne** via [ms. vjnea] erronea han fet arribar açí nós a-questa terra, car la terra que jo he serquada ab lo meu navili és Grècia. **E no creegues que jo hage passada la mar per** les mercaderies que la mia nau portava -los déus vullen defendre les altres riqueses mies! **No són vengut per mirar les ciutats de Grècia, car los castells del meu regne** són pus rics que elles. Tu deman, la qual Venus d'aur promès que hauria en mon lit. Tu desigí ans que nós haguéssem aguda vista de tu. Ans viu jo la tua bellea ab imaginació de mon coratge que ab los meus vulls. **La fama** primerament, missatgera de la tua belesa, vench a nós. (ff. 58v-59r) (...)

Veuras ciutats infinides, e **los alberchs pories dir que cascun alberch staria be per temple als deus**. (f. 59v)

JÀSON (*Història de Jàson i Medea*)

No desig de veure nouells pobles, ni auara cubdicia del daurat anyell, me han portat als opulents e delitosos regnes de ton pare, mas la inclita fama de la tua sobreçcellent bellea; la vista de la qual, sola, he delliberat de rembre ab tant perillos viatge, en perdua de ma vida oferint la mia persona, en la perillosa e mortal conquesta de la luçida e daurada lana. (Miquel i Planas 1913: 212)

La identitat de fons de tots tres discursos essent òbvia, amb la comuna al·lusió a la fama, convé notar les identitats d'estructura sintàctica entre l'epístola ovidiana i el passatge del *Tirant* (unes identitats absents del de Corella) i l'esment de les ciutats i els palaus comparats amb les cases i els castells propis a partir d'un altre passatge de la mateixa epístola ovidiana. És més: la primera frase del discurs ovidià, que també he remarcat (v. 27), és represa més endavant, al capítol 127, igualment en boca de Diafebus: «Hay senyora bona! -dix Diafebus-. Tirant ha portat açí flames de foch hi no n'hi à trobades» (p. 258, 16-17).

Un cop Diafebus ha deixat d'exercir les seves funcions de procurador amorós, les epístoles XVI i XVII «pertanyen» ja a Tirant i a Carmesina, sobretot en els nuclis formats pels capítols 175, 208-209, 217, 275 i 279. El primer d'aquests llocs és excepcional perquè Carmesina parla amb paraules de Paris, cosa que es justifica perquè es tracta que ella manifesti explícitament l'amor que du a Tirant, espigolant tres passatges diferents del text ovidià:

TIRANT, cap. 175

Prech-te, Tirant e senyor de mi, **consentir no vulles que la mia sperança sia feta vana**, car de tot lo meu mal tu sol est stada causa; e com lo mal me assaltà, fon per pensament de la tua amor. **E ja amor obra més en mi que no volria. E cert és més stimaria que la amor stigués secreta fins tingam temps de alegria, en la qual no y haja temors mesclades.** Mas per speriència he mostrat que molt mal la tinch secreta, car, **¿qui és que puga amagar lo foch que per la sua gran flama fum no n'ixqua?** Paraules te dich missatgeres de l'ànima e del cor. (...) Senyor, de major premi és lo loguer que no és son ofici, e **de aquestes coses més sol ésser la temor que'l perill, e lo qui vol haver temor ha vergonya quant se penit.** (pp. 419,36-37 i 420, 1-6 i 12-14)

Hem d'anar, a partir d'aquí, als capítols 208 i 209. El primer es tanca amb una requesta de Tirant que, en només dinou línies de text, convoca tres fonts diferents a la vegada: l'obertura i el tancament els donen, respectivament, Boccaccio (*Filocolo*, IV, 33 i 28) i Corella (*Lamentació de Mirra*); la substància de la demanda, Ovidi:

TIRANT, cap. 208

E si la celsitut vostra volia admetre **la mia demanda e no permetésseu que fos feta vana, coneixeria vostra altesa quanta és la fermetat mia, car una matexa serà la fi de la mia vida e de la mia mort.** (p. 464, 18-21)

XVI, vv. 171-172, 4-10 i 351-352 (ff. 59v, 58 i 63)

O Elena, digne esser demanada ab gran treball, **prech te que no vulles soferir que la mia sperança sia feta vana.** (...) La flama de la mia amor no a obs demostrament, **e ja la amor par mes que jo no volria.** Certes, **mes amaria que la amor stigues secreta tro ajam tepms de alegria, en lo qual no haja mesclades pahors, mas maleleix la tench secreta; car, qui pora amagar lo foch** qui tostemps es manifest **per la sua flama que fum no-n isque?** Empero, si speres que jo digua lo fet quin es, jo crem. **Paraules as missatgeres del meu coratge.** (...) **En aquestes coses major sol esser la [ms. lo] pahor que lo perill, e aquell qui vol haver pahor ha vergonya quant se'n penit.**

XVI, vv. 171-172 i 163-164, ff. 59v i 59

Elena, digne esser demanada ab gran treball, **prech te que no vulles soferir que la mia sperança sia feta vana.** (...) Done tu matexa a mi, e **conexeras quanta es la fermetat de Paris. Una matexa cosa sera fi de la mia vida e de la amor.**

En la seva extensa resposta a la requesta de Tirant, Carmesina s'escuda en la seva honestedat també combinant dues fonts: diversos passatges de l'epístola d'Helena i un bon fragment de la corelliana *Lamentació de Mirra* (Chiner 1991: 103), que Martorell fon hàbilment amb el text ovidià en el segon paràgraf de la resposta de la princesa. Vegeu el primer fragment:

TIRANT, cap. 209

Tirant, les tues paraules merexedores són de resposta, car **bé sé lo que desiges. Però la mia fàmia [sic] clara és, car fins ara sens crim he vixcut. Digues, quina rahó a tu ha dada sperança del meu lit? Lo creure sol ésser gran infàmia a les donzelles, e les nostres paraules són cregudes freturar de fe. Jatsia que altres donzelles pequen, e moltes que n'í ha qui no amen castedat, qui-m veda a mi que lo meu nom sia entre les poques? Si yo consent a tu, no puch dir que açò no's sàpia, e no és cosa neguna que lo meu defalt puga cobrir. E ab quin fet scusaré yo ma culpa?** Donchs, **prech-te**, Tirant e senyor de mi, a tu plàcia voler-me dexar defendre la bellea que fortuna m'à acomanada, e no vulles laugerament robar-me la mia tendra virginitat, car aquella donzella pot ésser dita casta qui dubta mala fama. **E creu a mi** lo que-t diré, que no-m desplau que tu ames la mia persona, **mas tinch dubte de amar aquell qui-m pens que ab gran fatiga pot ésser meu**, car no és trobada fermetat en la amor dels strangers, **qui prestament ve e molt pus prestament se'n va. Mira què féu aquell ficte Jason** -e molts altres que nomenar-te'n poria- e quanta fo la pena que la trista de Medea passà, que, matant a sos fills e après a si mateixa, sos mals hagueren fi, hoc encara la cosa desijada, mas no en la sperança que havia de la cosa. (p. 465, 6-23)

XVII, 261-262, 17-20, 39-42, 47-50, 111-114, 137-138, 191-193 (i cf. 229), ff. 69v, 64v, 65, 66v, 67, 68r i v

Aço que demanes que amaguadament presents parlem, aquestes **sabem que desiges**. (...) **Però la mia fama clara és, car entrò ara sens crim he vixcut**, e negun adulter o fornicajador se pot vanar que de mi haja aguda lahor. Per ço jo-m meravell mes quina es la fiança tua que as comensat, e **quina raho ha a tu donada força**. (64v; cf. *llat.*: «*Spemque tori dederit quae tibi causa mei; cast.: sperança del mi lecho*») (...) Mas car **creure** leugerament sol ésser dampnatge a les fembres, e les nostres paraules son cregudes freturar de fe. **E, jatsia que les altres dones pequen**, en tant que poques són stades, **qui-m veda a mi que lo meu nom no sia entre les poques?** (...) **Si jo consent a tu, no puch dir que açò no sàpia, ne serà alguna error qui cobre lo meu fet criminos**. Aquella be erra e scusa lo viç per lo actor, qui fo Jupiter. **Jo, per qual Júpiter scusaré ma colpa?** (...) **Prech-te** que leixes de temptar los meus pits molls ab les tues paraules per ço que no nougues a mi, la qual diu que ames, **mas lexa defendre a mi la belesa que fortuna mi ha donada, ne hages legament la roberia de la mia castedat**. (...) **criu a mi** que no són dura, **mas rebuig amar aquell qui-m pens que envies puxa ésser meu**. (...) Amor no es certa en los hostes; erra axí com ell[s] erren, car quant tu cuydaras que res no sia pus ferm que la amor dels hostes, ella se'n fuig. Testimoni d'aço es Isiphile e la donzella Adriana, filla del rey Minos (...) **Jason enganador** promes a Medea totes coses (...)

El passatge, muntat a partir de la selecció de set fragments diferents, mereix alguns comentaris. D'una banda, caldria fer notar l'habilitat de Martorell a recontextualitzar els mots d'Helena, que als versos 47-50 al·ludeix els amors de la seva mare Leda amb Júpiter:

ella, diu, va ser víctima d'un «error», i per tant pot excusar la seva falta desviant la culpa cap al seductor transformat en cigne; ella, en canvi, no podria comptar amb cap Júpiter que justificués la violació de la seva castedat d'esposa. És clar que Martorell ha d'eliminar tota justificació mitològica per mantenir la versemblança moral del seu text: senzillament, Carmesina hauria comès un pecat -la violació de la seva virginitat- absolutament injustificable. D'altra banda, és central en el discurs de Carmesina el motiu de la incertitud de l'amor dels estrangers. Com veurem, és un motiu que reapareix en boca de l'Emperadriu (cap. 258) i que la Viuda Reposada explota sistemàticament per tal d'allunyar Carmesina de Tirant. En Ovidi, i en Martorell, aquest motiu condueix directament al mite en la mesura que aquest forneix exemples de les conseqüències nefastes del lliurament a un estranger. Ara, els tres exemples d'Ovidi (Hipsípila, Ariadna i Medea, totes tres amb epítola pròpia a les *Heroides*) es redueixen en el *Tirant* a la sola història de Jàson i Medea, amplificant, no pas la història, sinó la catàstrofe sangonosa que se seguí d'aquell amor. D'alguna manera, Carmesina es reconeix en el mite -com el reconeix el lector- i, conscient dels perills de què el mite és *exemplum*, el corregeix en una línia diguem-ne corelliana (i potser també guidiana) si fem cas del fet que en Corella és Medea qui parla amb la intenció explícita d'advertir les dones contra els enganys i la desconeixença masculins. Ara, si Carmesina, amb la seva actitud, corregeix el model, Tirant també: ell no és ni serà Jàson, i la seva ulterior excursió per les ribes africanes implicarà la superació del mite en rebutjar l'amor de Maragdina i mantenir-se fidel a la princesa (i cal suposar que Martorell comptava amb aquesta lectura si ens atenem a la similitud dels noms Carmesina i Maragdina).

La segona part del discurs de Carmesina convoca una altra raó per defensar-se de Tirant: l'amor al pare. Per això menysprea matrimonis, com Mirra, les paraules corellianes de la qual Martorell aprofita eliminant-ne, naturalment, el caràcter incestuós de l'amor d'aquesta heroïna. Helena, és clar, no és Mirra; la seva fe és deguda al marit, però fora de context no hi ha cap problema a fondre les dues justificacions en una, com revela la comparació (incloc, en cursiva, els paral·lelismes amb el text de Corella):

TIRANT LO BLANC, cap. 209

D'ací avant no vull pensar en les coses de present, sinó en les passades d'aquells que hom se pot servir, car és natural condició, a la qual fugir és impossible, que nostre voler, si no en sobirà bé, terme no pot atènyer. Si alguna cosa la donzella desija, encara que en strem sia mala, ab vel o ombra de bé lo tal nostre voler demana. Menyspreant matrimonis de grans reys, ne elegí jamás partir-me de l'emperador mon pare, car pensava la sua vellea ésser digna de ma servitut, ab tot que ell sovint me diu: «Carmesina, fes per manera, ans que yo partesc de aquesta present vida, ab molta alegria yo-t veja col·locada entre braços de cavaller que sia gloriós, car lo meu voler ab lo teu se concordarà, posat cars que sia strany o de la terra natural.» E moltes

LAMENTACIÓ DE MIRRA

Es natural condicio, a la qual fogir es impossible, que nostre voler, sino en sobiran be, terme no pot atènyer; e si alguna cosa desijam, encara que en estrem sia mala, ab vel ho hombra de be nostre voler la desija. (...) e, menyspreant matrimonis de prínceps e reys, no elegi james partirme de mon pare; car penssaua la sua bellea esser digna de ma servitut, ab tot que ell souint me deya: «O, Mirra! puix la tua edat de bells nets me fa promesa, e la tua bellesa contrasta als frets vots de Diana, digues me a qui seras contenta liurar los teus honrats talem.» Mas yo callant, per la mia cara, de vergonya colorada, cahien lagremes semblants a fonts corrents sobre fesches roses; e penssaua Sinaras yo ploras,

vegades *me prenc* a plorar de les benignes paraules que tostemp me diu y ell pensa que yo plora per temor de entrar en la més placent que perillosa batalla, la qual sovint les honestes donzelles mostren tembre. Ell loa la mia casta vergonya, **confia de la mia vida e la mia castedat fa a ell star segur, la bellea li fa temor**. E moltes vegades, **com yo só loada de bellea davant ell per los hulls de vosaltres**, me enuge molt de hoyr-ho en sa presència, però no vull negar no-m fos plasent ésser tal com me jutjau. Ay Tirant! **Gran libertat és donada a mi, car no he sabuda l'art de amar, e lo principi és a mi difícil e dubtós**. (p. 465, 24-34 i 466, 1-8)

Més endavant, al capítol 217, un breu passatge de l'epístola XVI (vv. 287-28) centra una «demanda de conort» de Tirant:

TIRANT, cap. 217

E lo que dich a la magestat vostra és perquè u conech en la alteració de **la vostra cara**, que són cert **que és quítia de tota culpa**. **Necessària cosa és**, si voleu que vixqua, **que mudeu la vostra cara e que no siau desconexent** vers mi. (p. 477, 20-23)

Al capítol 275 Carmesina, un cop casada secretament amb Tirant, expressa la seva por de perdre la virginitat i que l'emperador s'adoni de les seves relacions amb l'enamorat:

TIRANT, cap. 275

E axí, stich quasi alienada, que tal mot de la mia boca ab gran fatiga pot proceir, **e moltes vegades he tengut dubte que l'emperador no u conegués, e deya en mi matexa: «Aquest no té de res vergonya»**. Que-m tinch a lunyar davant la tua mercé ab los pensaments que tinch, més que dir no sabia. Per què-t prech a present que lexem aquestes rahons, per ço que l'emperador no pense neguna cosa de mi. **E parlaràs ab Plaerdemavida** e tot lo que vosaltres ordenareu yo u tindré per accepte. (p. 587, 19-25).

per temor de entrar en la mes plaent que perillosa batalla, la qual, sovint, les honestes donzelles mostren tembre; e lohant la mia casta vergonya, ab les sues mans sechava (...). (pp. 165-166)

XVII, vv. 172-174, 167-169, 154 i 145-146, ff. 68, 67v i 67r

Ell tem de la belesa mia, **confia de la mia vida; la mia castedat fa aquell segur, la mia belesa li fa temor**. (...) La fama de la nostra belesa es a nos carrech, car d'aytant **com pus fermament som per la vostra bocha loades de belesa**, d'aytant Menalau pus justament ha temor. La gloria de la mia belesa, de la qual segons que ara es en mi he plaer, es dampnatge a mi. (...) **Gran libertat és donada a nós dos** (...) Benaventurades son aquelles **qui an lo us de amar!** E **jo no son sabidora** de les coses; pens que **la via** [ms. vida] **es difiçil** a la colpa.

XVI, vv. 287-289, ff. 61v-62

O Helena sobres simpla, porque diguen que tu est rusticha cuydes tu **que la tua cara pugua esser sens colpa?** **Necessaria cosa es o que muts la cara o que no sies dura**.

XVII, vv. 83-86, i cf. 265-268, ff. 66 i 69v

E agui pahor moltes veguades que mon marit vaes aquells, e agui vergonya ab senyals no assats cuberts, **e digui soven murmurant bax o alt: «Aquest no ha de res vergonya»**. (...) Entro açi la letra, sabent lo secret de la amaguada pensa, los dits lassats per scriure, sia dada fi a la obra. **Parlem les altres coses per Climen e per Ethra**, companyones, les quals abdues son companyones e conselleres mies.

I, al capítol 279, torna a defensar-se davant la urgència de Tirant per donar «prest compliment» al matrimoni amb la por d'Helena al rebuig dels troians i a la indefensió en terra estrangera:

TIRANT, cap. 279

Què dirà lo emperador e ma mare e **tot** lo poble, qui-m té en stima de una santa? **Què diran de mi?** No serà negú qui de Carmesina dega fiar. E aquest cars té prou suficiència de fer-me desposseyr de tot l'imperi. De robes, joyes e moneda, no te'n poré dar, que tota la senyoria prestament me serà tolta. E tu, qui seràs de ací absent. **Si seré per negú offesa, a qui demanaré socors? A germà o a sposit?** Ni si era prenyada, quin consell pendré? (...) E si fas res contra ma voluntat, **tu seràs fet hun matex reprenedor e actor del nostre crim. E ja m'és semblant que totes les gents me miren en la cara e que reste empeguida.** (p. 593, 12-18 i 29-31)

No són, ni de bon tros, tots els préstecs de Martorell a aquestes dues epístoles. Per exemple, el motiu de la indefensió que acabem de veure és també en boca de Tirant al capítol 179 (p. 425, 32-5), assumint i variant l'epístola XVII, vv. 227-232. Els versos 99-102 d'aquesta mateixa epístola, en què Helena recorda a Paris que no és pas l'únic requeridor, són posats al capítol 215 en boca de la Viuda Reposada (p. 473, 28-33) per convèncer Carmesina que Tirant és un desvergonyat, i fins i tot serveixen, ja al capítol 167, per començar de dibuixar les tendències amoroses de l'emperadriu:

TIRANT, cap. 167

E volguera yo, per vós ésser tan virtuós, **que en lo meu temps fósseu vengut** en lo regne de Alamanya quant mon pare era emperador de Roma, **com en aquell temps yo fos demanada per mil enamorats, e si yo hagués vist a vós, de tots los mil, de vós haguera feta elecció.** Mas ara que só vella e **ja posseïda, la mia sperança tarda és.** (p. 409, 33-38)

També, com he apuntat més amunt, la dialèctica requesta / resposta en els inicis de la relació entre l'emperadriu i Hipòlit permet el recurs a les dues epístoles ovidianes. D'una banda, perquè al capítol 255 (pp. 550, 34-35 i 551, 1-4) Hipòlit manifesta la seva fermesa amorosa amb mots de Paris que ja hem vist en boca de Tirant (XVII, v. 163) i recorda la reacció burleta de l'emperadriu davant els seus sospirs, també com Paris (XVI, 229-230). De l'altra, la lletra d'Helena, construïda tota ella sobre una defensa de l'honestedat que acaba esfondrant-se, és ben apropiada a una emperadriu que fingeix defensar-se davant d'un amor que no solament no rebutja, sinó que evidentment desitja:

XVII, vv. 209-212, 227-228, 219 i 147-148, ff. 68v, 69, 68v-69 i 67

La ciutat de Sparta [*ms. sparça*] e **tota** la terra de Acaya e les altres gents e **tota** Troya, **que poran dir de mi?** Priam e Heccuba sa muller e tants germans teus e les nores de Troya? (...) **Si jo sere agreujada en la terra de Troya, on demanare ajuda ne de frare o de pare?** (...) **Tu seras fet un matex reprenedor e actor del nostre crim.** (...) **Ja son confusa; es a mi vijares que tot hom gir los vulls en la mia cara.**

XVII, vv. 103-108, f. 66v

Volguera ladonchs fosses vengut ab leugera nau **quant la mia virginitat era demanada per mil enamorats. Si jo agues vist tu, de M tu fores lo primer.** E mon marit dara perdo al meu juhi. Tu **veus** [*ms. veuus*] a mi **posseïda** e vens tart als goigs ja ocupats. **La tua sperança tarda fo**, car ço que demanes altre ho ha.

TIRANT, cap. 258

Les tues afables paraules meriten resposta e no tal com tu volries, per ço com has posat lo meu cor en gran treball e pensament. Car pense **qual és stada la causa que t'ha dat sperança de mi**, com la mia edat sia tan desconvenient ab la tua que, si tal cosa era sabuda, ¿què dirien de mi? Que de mon nét me só enamorada! De altra part, veig que **amor no és certa**, ni ab fermetat, **en los strangers**. E **són benaventurades aquell[e]s que** no tenen marit per poder-se **mils dispondre en ben amar**. E **yo, qui no só acostumada de tal meneig, pens que a mi seria molt difícil** poder contentar lo teu apetit, per què **la tua sperança tarda** e vana és, **per ço com altri poseheix lo que tu desiges**, per bé que, si yo volia oblidar los térmens de la mia castedat, o poria ben fer, encara que fos gran la mia culpa. **Yo bé conech que la tua joventut e bella disposició**, per bé que ages tengut gran atreviment, digna és de perdó. E **qualsevulla donzella li seria molta glòria que de tu fos amada, emperò yo stime més que altra sia benaventurada per lo teu amor, sens crim o infàmia, que si yo peria per amor de home strany**. (p. 553, 12-26)

XVII, vv. 19-20, 191-192, 145-146, 107-108, 67-68, 93-96, ff. 64v, 68r i v, 67, 66v, 65v i 66

Per ço jo-m meravell mes quina es la fiança tua que as comensat, e **quina raho ha a tu donada** força (*llat.*: «**Spem**que tori dederit quae tibi causa mei»; *cast.*: «**esperança del mi lecho**»). (...) **Amor no es certa en los hostes**; erra axí com ell[s] erren, car quant tu cuydaras que res no sia pus ferm que la amor dels hostes, ella se'n fuig. (...) **Benaventurades son aquelles qui an lo us de amar! E jo no son sabidora de les coses; pens que la via [ms. vida] es difícil**. (...) Tu veus [*ms. veuus*] a mi posseida e vens tart als goigs ja ocupats. **La tua sperança tarda fo, car ço que demanes altre ho ha**. (...) mas si jo volia ja trespassar los termens de la mia castedat, **tu fores millor causa de la mia colpa [ms. castedat colpa]**. (...) **Be atorch que la tua cara es preciosa, e una donzella pot voler amar als teus abraçaments, mas mes am que altra sia feta benaventurada per la tua amor sens crim o infàmia, que si la mia castedat deperia per amor de hom strany**.

Espero que aquestes mostres, que el lector pot completar amb els materials de l'apèndix II, hauran estat suficients per mostrar la importància que l'Ovidi epistolar adquireix en el text del *Tirant* i, sobretot, per fer veure sobre quines bases i amb quins objectius literaris se'n produeix l'absorció. Malgrat que en cap cas l'aprofitament d'un text ovidià no arribava als extrems de sistematisme amb què se serveix de les epístoles XVI i XVII, és prou clar que les *Heroides* no són una font ni puntual ni casual, sinó que l'ús que se'n fa ve predeterminat pel clima i la retòrica sentimentals del XV que les acullen com a model, per la fascinació per la poesia clàssica i per aquesta particular capacitat martorelliana de detectar i de crear alhora microestructures narratives paral·leles o equivalents que acaben arrossegant les paraules del model.

4. Conclusió amb epístoles pseudo-ovidianes

S'escau, a més a més, que l'atenció de Martorell a les epístoles d'Ovidi té el seu complement natural en l'atenció a textos en vulgar del segle XV que han reprès el model per la via de la imitació. D'alguna manera, Ovidi va de bracet amb les seves derivacions mediate i immediates, i entre aquestes darreres cal comptar les lletres de nova planta que «completen» les *Heroides* amb l'exercici de redactar-ne de noves que no són al volum ovidià però que hi haurien pogut ser, com ara les ja al·ludides d'Aquil·les i Políxena de

Corella i les de Troilus i Briseida que, juntament amb la lletra de Madreselva a Mauseol, va escriure -atribuint-les a Ovidi!- Juan Rodríguez del Padrón per completar la seva traducció del *Bursario*. Resulta altament significatiu, a efectes culturals, que tant Corella com Rodríguez del Padrón extreguin el tema de les seves epístoles de les *HT* (el mateix lloc d'on Boccaccio va treure l'argument bàsic del *Filostrato*): si Martorell viatjava per aquests textos, ho feia sempre emparat en el seu coneixement de l'obra de Guido delle Colonne. Que va viatjar per aquestes epístoles de Corella és cosa sabuda (Hauf 1993a: 99-102, Annicchiario 1996): li donaven fragments epistolars i un llarg parlament del senyor d'Agramunt que, com Aquil·les la Troia de Políxena, ha ofès la ciutat de Montàgata on viu Plaerdemavida. Pel que fa a Rodríguez del Padrón, el nom Madresilva de la propietària de la garrotera sobre la qual s'institueix l'orde homònim sembla procedir de l'epístola corresponent (Riquer 1990: 188-189; i cf. Hauf 1993b), i el mateix Riquer va assenyalar el préstec d'un fragment de l'epístola de Troilus en una lletra del capítol 188 del *Tirant*. Els préstecs, però, no s'acaben aquí, perquè aquestes dues lletres, amb l'intercanvi de retrets (Troilus acusa Briseida d'haver-lo abandonat per Diomedes, i Briseida se'n defensa), han estat utilitzades en altres llocs de la novel·la, i, curiosament, no sempre en benefici de la retòrica amorosa. De fet, en context amorós aquestes epístoles tenen poc a dir. Trobem, per exemple, en boca de Tirant uns mots de Briseida que, pel seu caràcter sentenciós, obren adequadament una resposta de Tirant a Carmesina:

TIRANT LO BLANC, cap. 173

Senyora immortal, **lo savi enemich tostemp estudia e pensa com porà enganar son enemich, e del foll amich li fa contrari**, menyspreant les nobles virtuts e les miserables forces del cors qui donen sperança de infinida dolor. (p. 417, 10-12)

Briseida a Troilus:

Como el sabio enemigo siempre estudia y piensa cómo puede enojar a su enemigo y del fiel le hazer el contrario, no te muevas ayrado contra mí por la nueva requesta que Diomedes me hizo de amores. (Saquero & González 1984: 239)

I una mica abans, al capítol 170, han estat uns mots de Troilus que han passat a mans de Carmesina, amb una modificació en matèria mitològica que mereix un ràpid comentari. Carmesina reprèn Tirant per les reiterades besades a les seves mans, insistint en els límits que ella imposa i acusant Tirant de no tenir «aquell verdader recort» que l'hauria de fer discret. I tot seguit ve l'al·lusió mitològica, que qualsevol lector ha de trobar com a mínim estranya:

Però par-me que **tu deus haver begut de aquella aygua** de la font hon morí lo bell Narciso, **qui fa fugir de la memòria totes les coses passades** ensemps ab la honor. (p. 413, 16-18).

Això no té cap sentit, i menys encara si ens atenem a les reminiscències literals de l'epístola de Troilus a Briseida, on la referència mitològica és la que esperaríem:

(...) pues que yo agora piense, Breçayda, **que tú has bevido de aquella agua** del río Lete que corre y pasa por las tenebrosas fonduras de los infiernos; el qual dizen los nuestros actores en sus fazañas **que haze**, a los que d'él beven, olvidar y **fuyr de la memoria todas las cosas passadas** (...) (p. 238)

Les correspondències són massa literals per no ser la font de Martorell, que d'altra banda coneixia per Corella -amb les manipulacions que fan al cas- la història de Narcís. És que la referència al Leteu li semblava obscura, i va trobar que la font de Narcís era una cosa més vistosa? Valgui aquest exemple, en tot cas, com a mostra singular de l'extravagància de la cultura mitològica de Martorell i del seu desinterès per les poètiques ficcions.

He dit ara mateix que l'intercanvi epistolar de Troilus i Briseida servia per a discursos no amorosos. Això ens porta cap al capítol 154, una part del qual ja he tingut ocasió de comentar en relació a les *HT*, que donaven a Martorell arguments per al debat entre Tirant i el duc de Macedònia. Doncs és per això que serveixen exactament aquestes dues epístoles amoroses, que forneixen part del discurs del comte d'Aigües Vives contra el duc de Macedònia i una bona part de la resposta subsegüent d'aquest al marquès de Sant Jordi. En el primer cas, s'usa la lletra de Briseida; en el segon, la de Troilus:

TIRANT, cap. 154 (Comte d'Aigües Vives):

(...) E si **considerau la fi de aquella e d'on conegueren lo seu naximent, si dels cavallers** que teniu per consellers vostres **no·ls deu ésser donada fe, per ço com són fets enemichs** per lo regiment que perdut han, car **no és bon testimoni contra lo pare lo capital enemich, puix de ell has agut adversari**, e no venir en error de tal capità com tenim. No·t vença la yra, perquè ell darà a tu salva del dret que ha, per bé no y sua tengut. Aquest excel·leix **Hèctor, és conquistador de la fama, scampador de la sanch horrible. Viuen los passats per gloriosa fama, moren los vençuts per treballosa vida.** E si algú volrà dir lo contrari, yo·l faré ésser confés de la sua gran malea (...) (p. 354, 25-33).

(Resposta del duc de Macedònia):

Si us erre lo nom ab aquest títol de cavaller, de tot en tot a vostres actes contrari, siau ben cert que per ço no l'ignore aquell qui us és degudament més propi nom. Ans si res dich que perjudique en vostra honor, semblants paraules pensen los entesos que açò hoyran no és de mon costum, mas per lo vostre desafortat default -tal que sol de parlar les orelles dels entenents e de dones de honor se n'offenen-, la qual no consent, a malgrat meu, que en aquest cars la lengua s'allimite. **No trobe rahó neguna per hon de vós oblidat sia me degués baratar per Tirant paraules ab efectió demostrades, e vós me dieu e mostrau que·m teniu tan constret e subjutgat que no**

Briseida a Troilus:

(...) **Considera bien el fyn de aquellos** que la tal relación te hizieron, **y dónde ovieron su nacimiento. Sy de los caballeros y dueñas de Troya, no les debes dar fe, que son enemigos de mi padre Colcas, y no es buen testigo en contrario del hijo el capital enemigo del padre.** Sy de la hueste a ti **adversaria**, ¿qué te mueve a la creencia? (...) A ty, segundo **Etor, conquistador de la fama, cabdillo de los troyanos, esparzedor de la griega sangre**, la de ty offendida Breçayda que por tu epístola no saludaste, con la presente te embío saludes. **Biven los passados por gloriosa fama; mueren los bivientes por trabajosa vida.** (pp. 238-239)

Troilus a Briseida:

Nin fallo razón alguna por donde yo de ty olvidado sea, o me devieses trocar por Diomedes, al qual yo soy cierto que amas, salvo sy con tus dulçes **palabras, con affecçión** de amar **demostradas, que tu me dezías**, por donde **me tenías a ty tan costreñido y animado, eran infintosas y falsas, captelosas y malas.** ¿Do son agora, Breçayda, **las innumerables promesas, juras y sacramentos que tú a mí me hazías** por el dios Apolo (...)? Mas ¿qué te puedo dezir, Breçayda? **pues veo ser cosa natural parecer el hijo al padre. E asy yo no he a maravilla**

diré les **fictes e fraudulent maleses** vostres. **E hon són ara les innumerables promeses, jures e sacraments que vós ab falsa disimulació enganosa haveu rahonat? Però, no-m tinch tanta admiració, puix veig que us és cosa natural que lo fill sia tal com lo pare**, per les maleses que haveu fetes a mi. **Car los vostres mals actes són tan notoris entre cavallers e dones de honor, en special en la nostra ciutat de Constantinoble, que, deixades totes altres coses, en los solaços ne fan burla** com se recorden de la malesa que m'aveu feta. **E yo, mogut de pietat de les congoixes que-m donau, lo caillar vos seria més profitós.** (p. 335, 11-21)

ser engañado, según mi padre, y tú engañadora, según que el tuyo ya **anda la tu fama por el ayuntamiento de los cavalleros de Troya, y a las dueñas y donzellas tan divulgado y común es ya el clamor de la tu fama** y fecho entre ellos y ellas **que, todas cosas dexadas, no departen ni fablan en ál en los sus solazes, y burlan** y retratan de Troylos por-que te tanto amava.(...) **E yo, movido a piedad por las quejas que tú mostravas, levánteme** (...) (p. 239)

No calen gaires comentaris a aquests exemples, que parlen per si sols. Martorell és capaç de la màxima descontextualització del model si el que hi troba són paraules, i doncs retòrica, útils a unes determinades circumstàncies narratives que no tenen per què coincidir amb les d'origen, exactament a l'inrevés del que s'esdevé majoritàriament amb les *Heroïdes*. És més: tota la primera part del parlament del duc, que he copiat sencer, reprèn literalment una lletra de batalla de Joanot de la Serra a Bernat de Vilarig (Riquer 1985-86: 223), que Martorell ja havia usat en el mateix capítol. Ficció epistolar i realitat epistolar són en un cert sentit equivalents perquè queden anivellades per una retòrica feta de demandes i respostes, acusacions i defenses, rèpliques i contrarrèpliques. Una retòrica que té un punt de referència, si es vol un motor, que permet de viatjar en totes les direccions possibles, la de les armes i la de l'amor, i d'entrar a sac en un conjunt més o menys limitat de textos de prestigi clàssic o classicitzant que s'hi relacionen a la recerca de paraules i més paraules que mantinguin la necessària tensió que alimenta sense parar, per deturar-se en l'apoteosi tràgica, l'energia narrativa del *Tirant*. No cal dir que el motor és la *Historia destructionis Troiae*, la història d'un mite que, com s'ha apuntat al començament, en fa possible la superació en la història de Tirant lo Blanc. Però tan important com tot això és adonar-nos que Martorell és lluny de la impremeditació. Els exercicis de refinada marqueteria literària que fa amb les seves lectures impliquen, no solament una laboriosa i probablement lenta elaboració de la novel·la, sinó també la lúcida consciència literària de qui, divent-se a una tradició, l'assimila pregonament gràcies a una extraordinària capacitat mimètica que li permet crear una ficció de nova planta en què les costures entre les fonts són totalment invisibles, de tant com Martorell ha operat a partir dels seus diversos materials una digestió anivelladora dels estils i els registres de partida. Com ha escrit Antonio Enzo Quaglio (1963: 549) parlant del *Filocolo* boccaccià (i novament podem subsituir Boccaccio per Martorell), «in tale, più interna e complessa, operazione mimetica, si esplica il genio del romanziere, non del plagiatario (...). La sapienza dei raccordi, la capacità mimetica consentono al Boccaccio, ancor giovane, creazioni originali, pagine e figure che si staccano dalle loro matrici illustri: lo prova il fatto che il racconto cede all'identificazione delle fonti soltanto con la minuta ricerca del microscopio».

APÈNDIX I:

LES HISTÒRIES TROIANES ALS CAPÍTOLS 117-120 DEL *TIRANT*

TIRANT LO BLANC

Cap. 117, p. 226, 36; 227, 1-3, 7-9 i 11-17; i 228. 2-4 (Tirant entra a la cambra endolada on l'emperadriu, Carmesina i les altres dones ploreu la mort del fill de l'emperador): Com la lum fon en la cambra, lo capità véu un papalló tot negre. Acostà-s'í e obrí'l e véu una senyora vestida tota de drap gros ab un gran vel negre al cap que tota la cobria fins als peus (...) Aprés véu un lit ab cortines negres. E la infanta stava gitada damunt aquell lit ab brial de cetí negre, vestida e cuberta ab una roba de vellut de la mateixa color. Als peus, damunt lo lit, sehien una dona e una donzella (...) Al cap de la cambra véu star CLXX dones e donzelles qui totes staven ab la emperadriu e ab la infanta Carmesina.

Tirant se acostà al lit e féu gran reverència a la infanta e besà-li la mà. Aprés anà ha obrir les finestres e aparegué a totes les dames que fossen exides de gran captivitat, per ço com havia molts dies que eren posades en tenebres per la mort del fill de l'emperador.

(...) Dient lo emperador tals o semblants paraules, les orelles de Tirant staven atentes a les rahons e los hulls, d'altra part, **contemplaven la gran bellea de Carmesina** (...)

Cap. 118, p. 228, 30-31 (Tirant es reclou a la seva cambra): Tirant pres licència de tots e anà-sse'n a la posada, entrà-se'n en una cambra e posà lo cap sobre un coxí als peus del lit.

Cap. 119 (Diafebus aconsola Tirant): Natural condició és a la natura humana amar, car diu Aristòtil que cascuna cosa apeteix son semblant. **E encara que** a vós aparegua dura cosa e stranya ésser subjugat al jou de amor, podeu verdaderament creure que no és en potència de negú poder-hi resistir. Per ço, capità senyor, tant com lo **home** és més **savi**, tant deu més ab discreció cobrir los naturals **moviments e no manifestar defora** la pena e dolor que combat la sua pensa, **car la**

HISTÒRIES TROIANES

XXIII, pp. 242-243 (7635-7667) (Aquil-les entra al temple on les dones troianes ploreu la mort d'Hèctor i s'enamora de Políxena): E dauant lo cors [d'Hèctor], ço es als peus daquell, estaua la Regina Heccuba e la sua bella filla Polixena, en companyia de moltes nobles fembres; lesquals, escampats lurs cabeyls per lurs pits e esquenas, gitauen plorosos gemegaments, ab molta amargor de cor qui exia de dins dels pits. (...) E com Achilles **hac esguardada Polixena e hac contemplada sa ballea** (...). E dementre que ab desijos coratge en ella hagues fermat son esguard, la sageta de cobeiança sptosament e greu lo naffra e vençe la sua fortalea (...).

XXIII, p. 243 (7685-7687) (Aquil-les es reclou a la seva cambra): Meraueylant se, donchs, e fet sens paciència, de malaltia de molt desig sen va a sa posada demanant lo lit. Lansas en aquell.

VIII, p. 114 (3500-3516) (Agamèmnon aconsola Menelau pel rapte d'Helena): Ffrare: ¿per que de tanta dolor es congoxat? **E jassia que** justa raho te moga a dolre, empero nos pertany **dom saui mostrar defora lo mouiment** de son coratge; car la dolor mostrada defora prouoca los amichs a dolre, e dona goig als enamichs; e val mes que fenyes manifestar alagria, que dolor, e que façes semblant de no curar daço que de cura rahanable te deu mordre e punyir. (...) **e la**

bondat de l'home apar que, caygut **per contraris cassos, sàpia sostenir les adversitats** de amor ab virtuós ànimo. **Per què,** alegrau-vos e devallau de aqueix loch de pensaments hon vos sou asegut, e lo cor vostre manifeste alegria, puix bona sort vos ha portat qu-en tan alt loch ajau mès vostre pensament. E vós de una part e yo de altra, porem donar remey a la vostra novella dolor.

Cap. 119, p. 231, 19-30 (La sala del palau de Constantinoble): Passaren tots en una gran sala molt maravellosa, tota obrada de maçoneria per art de molt subtil artifici: totes les parets de jaspis e de pòrfirs de diverses colors lavorades, ymatges que fahien admirar als miradors. Les finestres e les colones eren de pur crestaill, e lo payment, lo qual era fet tot a centells, qui lançava molt gran resplendor. Les ymatges de les parets divisaven diverses històries de Bèorç e de Perceval e de Galeàs, com complí l'aventura del Siti perillós; e tota la conquesta del Sanct Greal s'i demostrava. La subirana cuberta era tota de or e de atzur, e entorn de la cuberta eren les ymatges totes de or de tots los reys de crestians, cascú ab sa bella corona al cap e en la mà lo ceptre, e dejús los peus de cascun rey havia un permòdol en lo qual havia un scut en què staven figurades les armes del rey e lo seu nom en letres latines se manifestava.

Cap. 119, p. 232, 34-36 i 233, 1-3 (Reaccions amoroses de Carmesina): Com Diafebus presentava aquestes coses a la infanta, ella stava alienada e posada en fort pensament, que no parlava, e mig fora de recort, e la sua angèlica cara mudant de diverses colors, car **la femeníl fragilitat** la havia compresa, que no podia parlar. **Car amor de una part la combatia e vergonya de altra part la'n retrahia.** Amor la encenia en voler lo que no devia, mas vergonya lo y vedava per **temor de confusió.**

bonea del hom saui lauors **appar** examinada com **per casos contraris sab sostenir les coses aduerses,** e lo seu coratge no es sotsmes a carrechs congoxosos ne de mals. **Per que,** yot prech que tu vuyes exercitar lo teu coratge a aquestes paraules (...).

Cf.V, pp. 70-71 (2090-2108) (El palau i la sala d'Ílion): La superfície dels murs daquest Ylion quis presentava a tots aquells quil guardauen no penssets que fos enblanquida de let nedea de calç, ans era tota encastada de pedres de marbre, distincta per diuersitat de moltes colors en entretaylaments de diuerses ymages, qui eren fort meraueyloses a tots aquells qui les guardauen. Ne penssets que les finestres fossen de obres de marbre, ans les maiors partides daquellas eren construydes per quadres de cristayls resplendents, e aytais eren les colones daquellas finestres, aytais los capitells, e aytais los setis. E de la part de dins del palau entrels altres hedificis meraueylosament construyts, lo Rey Priam instituhi vna sala de molt gran longuea e de consonant amplea, les parts foranes de la qual eren vestides de taules de marbre e de fusta e de cedre e de ebani, e aytal era la volta daquella. E lo payment era de materia diuersificada de obres ystoriades departides en diuerses colors.

II, p. 25 (645-654) (Reaccions amoroses de Medea): Estant Medea sola en sa cambra, angoxosa per flama de la amor concebuda, era turmentada de molta angoxa e fatigada de molts sospirs. E pensa anciosament en si matexa en qual manera, per satisfacer a la sua propia volentat, poria occorrer a les flames de tan gran ardor. Mas, vençuda **la flaquea de la vergonya virginal,** sobrepuja la audacia, **car amor la combatia e vergonya lan retrau;** amor empero la encen a gosar o a uoler ço que fer no deuria, **mas vergonya li ho veda per temor de confusio.**

Cap. 119, p. 236, 34-38, i 237, 1-19 (Tirant i Carmesina a l'església de Santa Sofia): **No penseu que en tota aquella missa la infanta pogués acabar de dir ses hores, mirant a Tirant e a tots los seus molt ben vestits e abillats a la francesa. Com Tirant agué molt bé contemplada la bellea singular de la infanta e lo seu enteniment discorregué fantasiant quantes dones e donzelles ell en son recort haver vistes, e dix que jamés havia vista ni sperava de veure una altra tal qui fos dotada de tants béns de natura com aquesta, car aquesta resplandia en llinatge, en bellea, en gràcia, en riquesa, acompanyada de infinit saber, que més se mostrava angèlica que humana. E mirant la proporció que la sua femení e delicada persona tenia, mostrava que natura havia fet tot lo que fer podia, que en res no havia fallit quant al general e molt menys en lo particular. Car stava admirat dels seus cabells, qui de rossor resplandien com si fossen madeixes de or, los quals per eguals parts departien una clencha de blancor de neu passant per mig del cap. E stava admirat encara de les celles, que paria fossen fetes de pinzell, levades un poch en alt, no tenint molta negror d'espesura de pèls, mas stant ab tota perfectió de natura. Més stava admirat dels hulls, que parien dues stel·les redones relluïnts com a pedres precioses, no pas girant-los vigorosament, mas refrenats per graciosos sguarts, parien que portassen ab si ferma confiança. Lo seu nas era prim e afil·lat e no massa gran ni poch, segons la lindesa de la cara, que era d'estrema blancor de roses ab liris mesclada. Los labis tenia vermells com a coral e les dents molt blanques, menudes e spesses, que parien de crestaill. E stava més admirat de les mans, que eren d'estrema blancor e carnudes, que no s'i mostrava hos negú, ab los dits larchs e afilats, les ungles canonades e encarnades -que mostraven portar alquena-, no tenint en res negun defalt de natura.**

VII, p. 103 (3150-3154) (Helena contempla Paris al temple de Venus): **E no pensets que ella als jochs festivals quis feyen en lo temple endreçes sa vista ne son enteniment, mas tota sa pensa e tota sa cobaiança era en guardar e contemplar enuers Paris.**

XXIII, pp. 242-243 (7658-7664) (Aquil·les contempla Políxena al temple): **E com Achilles hac esguardada Polixena e hac contemplada sa ballesa, verament se pença en son coratge que james no hagues vista donzella ne altre fembra qui tanta ballesa hagues, e en la qual fossen axi dues coses ensemps: ço es, tan gran noblesa de linyatge e ballesa tan excellent.**

VII, pp. 100-103 (3070-3145) (Paris contempla Helena al temple de Venus): **e, fican la sua vista en ella, contempla tots los seus membres du en ·j·, de meraueylosa ballea ennobleys, en los quals natura no podia mes auant hauer fet de ballesa e de especiositat. E ab sobira estudi Paris se atança a Helena axi com mils poch, cortesament guardant e endresant sa vista enuers Helena. E diligentment fermant son esguart en ella e curosament contemplan sos membres de tanta ballesa hornats, meraueylas molt dels seus cabeyls resplendents de gran rossor, los quals per aguals parts departia vna clenxa de blancor de neu passant per mig del cap e alguns fils daur qui, deualants de cascuna part, los tanien detras ligats sots certa ley e regla; daius los quals cabeyls era lo front axi blanch com let o neu, en lo qual naguna ruga no feya solch. Meraueylas encara, en les parts jusanas del front, aquellas ceyles que paria fossen fetes per ma dom, axi couinentment leuades en alt, no hauents nagrura de molta espesura de pèls, mas estants per dreta masura, departien les circumstancies dels huyls en maior resplendor. Meraueylas encara de sos huyls, qui ressemblauen raigs de ·ij· estels; les redones dels quals huyls axi com si fossen de aiustament fets artificiosament de pedres precioses, no pas girant se vagorosament, mas refrenats per esguarts temprats, paria que prometessen ferma**

constancia de cor. Encares meraueyla de la **linea retglada del seu nas, de meraueylosa ballea, qui la fas departent en dues eguals parts, nos baxaua per molta larguea ne, leuat per molta curtaria, lo sobira labij tiraua en alt, aximateix ne per massa gruxa inflat se escampaua per molta amplexa, ne los termens de les narils se acostauen per molta estretura, ne per examplament de molta orbertura se manifestauen.** Meraueylas encara de **tota la ballea de la cara**, de tanta **resplendor de blancor** com a neu escampada, los mols de la qual cara paria que fossen **roses mesclades ab roses [mesclades ab liris L]**com per naguna variacio de temps aquella color de rosa nos mudas ne saflaquis. Axi mateix, mesclada color de neu entre la cara e los labis, altra vegada paria que ressemblassen lalba com esclareix o resplendeix a color de rosa, los quals labis, no ab molta primesa, podia hom veura que rabujassen dolços basars, mas, couinentment altajans, paria que couidassen a besaments dolços e plasents a aquells quilts guardauen. E aximateix se meraueyla de **les dents sues, blanques** com a vori e be posades per lur orde, que la vna no sobrepujaua laltre, e lorde de les quals les ginyiues com a roses per linea abrassants, verament paria que fossen liris mesclats ab roses. E axi era bell tot lenuironament de la cara, **quaix a resplendor de cristayl.** Encara se meraueyla sel seu coll, redon com a colona, qui representaua resplendor de neu, lo qual execat per ·j· poch de grexesa, se mostraua blanch com a let. Aximateix miraua e contemplaua les sues spatles, estants eguals per humil planesa, entre les quals era la esquena aytal com se pertanyia, e de les quals ·j· solch partia en mig qui cascun costat aiustaua per redonea prima. Miraua encara sos braços, per couinent gruxa esteses e demostrants dolços abrassaments; e **les sues mans** qui per ·j· poch de lauament **son graces**; e les extremitats de sos dits, anants per lur masura, mostrauen **les vngles** que parien vori; los quals braços, mans e dits resplendien axi **com a blancor de let.** Encara miraua en

Caps. 119-120, p. 237, 22-35, i 238, 1-19 (Tirant, malalt d'amor, es lamenta): Pleguant **a la posada** se n'entrà en la cambra e **lançà's sobre lo lit** pensant en la gran bellesa que la infanta possehia. E lo seu gest tan agraciât li féu tant augmentar lo seu mal que de una pena que sentia, lavors ne sentí cent, acompanyat de molts gemechs e sospirs. (...)

«E no sabeu vós que en quants fets de armes me só trobat jamés negú **no m'â pogut** sobrar ni **vènçer**? **E una sola vista de una donzella** me ha **vençut e mès per terra**, que no he tengut contra ella resistència neguna. **E si ella m'â fet lo mal, de qual metge puch sperar medecina? Qui-m pot** dar vida o mort, o vera salut, si no ella? **¿Ab quin** ànimo ni ab qual lengua parlar **poré** que la pugua induir e **moure a pietat, com sa altesa me avança en totes coses, ço és, en riquesa, en noblea** e en senyoria? E si amor, qui té egual balança qui eguala les voluntats, no inclina lo seu cor alt e generós, yo só perdut, car **a mi par que totes les vies qui-m poden dar remey de salut me són tancades**; per què no sé quin consell prengua a la mia fort desaventura».

Helena la egualtat dels pits, en la plenesa dels quals ses mamelles, axi com ·ij· pomes resplendents, natura hauia compostes. E finalment, mirant e contemplant tota sa perssona, la qual era de couinent altea e de molt noble egualtat, pença e enten que encara son de pus plasant forma e ballesa los membres amagats; com verament se cuyt e manifestament vege en la disposicio e composicio de sa perssona, **que natura en alcuna cosa noy ha fallit.**

XXIII, p. 243 (7685-7713) (Aquil·les, malalt d'amor, es lamenta): Meraueylant se, donchs, e fet sens paciencia, de malaltia de molt desig sen va **a sa posada** demanant **lo lit. Lansas en aquell**; e, envoltant se en aiustament de moltes ancies, son coratge se enaspreix de dins, e sent e enten que la gran amor de Polixena es la raho qui fa la sua malaltia. Lauors entre si dix gint aytals paraules: «O, desestruch yo, lo qual forts homens e robusts **no han pogut vençre**, ne encara aquell tan forts Hector qui tots los pus forts sobrepujaua! **Per esguart de vna freuol donzella son ventsut e deورات** [cor. **derrocat?**]! E si es ella la raho qui fa lo meu mal **¿de qual metge pusch esperar medecina**, com ella sola sia **quim pot** esser metge e medicina de salut, la qual, ne pregaries mies, ne preus de moltes riqueses, ne fortalea mia, ne la noblea de mon linyatge, no poran **moure a pietat**? **¿Quina** oradura, donchs, ha pres lo meu coratge axi, que am e deisg aquella quim ha en oy mortal? E no sens raho, com yo en lo seu Regne sia vengut per tal que li ocia son pare e sa mara, e ia li hage mort tan notable frare. E **¿ab quina** cara, axi com fan los altres amants, la **pore** afalagar a mouiment de ma uolentat, **car ellam sobrepuge de tot en noblea e en poder de riqueses** (...)? Verament, **tota carrera me par quem sia tanchada per la qual puxa prouehir a ma salut**»

APÈNDIX II: LES *HEROIDES* AL *TIRANT*

Inventari en aquest segon apèndix tots els passatges de l'obra ovidiana que he detectat en el text del *Tirant*, llevat dels que van ser assenyalats per Hauf 1993b. Dono, per a cada passatge, la referència als versos de l'original ovidià i la indicació del foli del manuscrit únic que ha transmès la traducció catalana. Quan els paral·lelismes han estat comentats en el cos de l'article, em limito a indicar els versos de referència.

TIRANT LO BLANC

1. Cap. 117 (Enamorament de Tirant)

2. Cap. 119 (Diafebus a Carmesina)

3. Cap. 127 (Diafebus a Carmesina)

4. Cap. 155, p. 359, 28-29 (senyor de la Pantanalea a Carmesina): E a mi par que la presència de la celsitot vostra gran part avança al que en lahor havia hoÿt.

5. Cap. 161, p. 380, 14-16 (Estefania a Tirant): Però la temor que yo he del mal és menor que la sperança. E la sperança que yo he del bé és menor que la temor.

6. Cap. 161, p. 381, 4-6 (Tirant a Carmesina): Partint de vostra celsitot, me digués semblants paraules, present Stefania: «Tirant, tu parteys de mi; fes que tornes viu».

7. Cap. 161, p. 387, 35-36 (Carmesina a Tirant): car cosa conivent és que la vergonya sia mesclada ab amor.

8. Cap. 162, p. 388, 35 (Carmesina a Tirant): Que les tues messes encara són erba.

9. Cap. 162, p. 390, 4-5 (Tirant a Carmesina): Moltes voltes tinch desig de verí, e moltes voltes desige morir ab coltell o de mort sobtada, per exir de pena.

10. Cap. 162, p. 391, 13 (Plaerdemavida a Estefania): E si mors, la tua mort serà criminosa.

HEROIDES (BNP, ms. esp. 583)

XVI, vv. 249-254

XVI, vv. 27-38 i 179-180

XVI, v. 27

Cf. XVI, vv. 145-148, f. 59: La tua gloria de la tua fama es quaix maliciosa e mençoneguera: mes trop jo en tu que Venus no-m havia promes, car la tua belesa es major que la laor e que la fama que Venus dehia de tu.

IX, v. 42, f. 35v: e la temor que he del mal es menor que la duptosa sperança, e la sperança que jo he del be es menor qu-ella.

Cf. XVII, vv. 157-158, f. 67v: Appar a mi que quant jo duptas si ell se'n iria, e jo [*ms. no*] tantost li digui: «Menalau, fe en tal manera que tornes».

IV, v. 9, f. 12r: car vergonya deu esser mesclada en amor.

XVII, v. 263, f. 69v: les tues messes encara son en erba.

II, vv. 139-140, f. 7r i v: moltes veguades he desijat veri e moltes vegades me plau trespassada ab coltell morir a mort sangonosa.

Cf. XI, v. 56, f. 43v: dampnosa cosa era si jo moris e la mort era criminosa.

11. Cap. 163, p. 392, 33-34 (Fals somni de Plaerdemavida): car la mia castedat, en la qual yo he vixcut quítia de tot crim, és loadora.

12. Cap. 163, p. 393, 6 (Fals somni de Plaerdemavida): car la mia noblea jau sots la tua amor.

13. Cap. 163, p. 393, 9-10 (Fals somni de Plaerdemavida): car com la virginitat és perduda no és reparable.

14. Cap. 163, p. 393, 18-20 (Fals somni de Plaerdemavida): Aprés posà la sua cara sobre la vostra, e tenint los braços sobre lo vostre coll, e los vostres en lo seu, ligats com les sarments en los arbres, prenia de vós amorosos besars.

15. Cap. 163, p. 393, 24-28 (Fals somni de Plaerdemavida): E Tirant que li deya: «Germana Stephania, ¿per què voleu incriminar la vostra honor ab tants grans crits?» (...) E ella prenia lo lançol e posava'l-se a la boca e ab les dents strenyia'l fort per no cridar. E no-s pogué star, aprés hun poch spay, que no donàs hun crit: «Trista, què faré? Dolor me força de cridar»

16. Cap. 163, p. 394, 6-9 (Fals somni de Plaerdemavida): Hon és la fe per tu a mi rompuda? Hon és la tua mà dreta ajustada ab la mia? Hon són los sants qui facen testimoni, los quals ahir per la tua falsa boca foren nomenats, que-m prometist que no-m faries mal ni per tu no seria decebuda?

17. Cap. 163, p. 394, 10-11 (Fals somni de Plaerdemavida): (...) hages volguda robar la despulla de la mia virginitat.

18. Cap. 163, p. 394, 12-13 (Fals somni de Plaerdemavida): e mostrà'ls la camisa e dix: «Aquesta sanch mia ha força de reparar amor».

IV, v. 31, f. 12v: empero aquella jovenil castedat en la qual jo visqui sens crim es loadora.

IV, v. 161, f. 15v: la mia noblea jau sots la mia amor.

Cf. V, vv. 103-104, f. 19r: la castedat pus es perduda c'a castedat per una veguada [*el copista ha comès una omissió; cf. el text llatí: nulla reparabilis arte / Laesa pudicitia est; deperit illa semel*]

V, vv. 47-48, f. 18r: Lo holm no es axi stret ligat per les sarments ajustades a ell com los teus braços foren entrelassats en lo nostre coll.

XI, vv. 49-51, f. 43v: no pogui retenir la veu, ans cride. La nodriça dix: «Per que manifestes los teus crims?» E ella, qui sabia lo fet, tanca la bocha de mi, qui cridava. Mesquina, que fare? Dolor me força gitar gemechs.

II, vv. 31-34, f. 4v: La fe jurada per tu, on es ara? E la tua ma drete ajustada a la mia man drete, e molts deus qui lladonchs foren en la tua bocha falsa quant los jurest, on son ara?

Cf. V, v. 140, f. 20r: e aquell ague la despulla de la mia virginitat.

IX, v. 162, f. 38v: ell dix a mi: «Deianira, aquesta sanch mia hac força de reparar amor».

19. . Cap. 167, p. 409, 33-38 (Emperadriu a Tirant): E volguera yo, per vós ésser tan virtuos, que en lo meu temps fósseu vengut en lo regne de Alamanya quant mon pare era emperador de Roma, com en aquell temps yo fos demanada per mil enamorats, e si yo hagués vist a vós, de tots los mil, de vós haguera feta elecció. Mas ara que só vella e ja posseïda, la mia sperança tarda és.

20. Cap. 170, p. 413, 18-23 (Carmesina a Tirant): E si per ventura los meus prechs (...) donen empèdiment a la tua dura pensa per la mia amor, oges paraules ara menors que lo meu coratge, car yo só simple e humil a tu, qui me n'has dada rahó, per ço com tu ho est stat a mi moltes voltes. E yo só presta inclinar-me als teus peus per ço que lo senyor mon pare sia servit.

21. Cap. 171, p. 413, 38 (Tirant a Carmesina): E tostemps he hoït dir que batalles nohen e cantar e sonar plaen.

22. Cap. 175 (Carmesina a Tirant)

23. Cap. 176, p. 421, 19-21 (Estefania a Tirant): car axí tremole com les arestes primes del blat qui són mogudes per lo lebeig suau. La sanch fug de mi e la natural calor ·desempara lo meu cor e lo cors.

24. Cap. 176, p. 421, 21-22 (Estefania a Tirant): e del que dech ésser loada só culpant. De res no-m penit.

25. Cap. 176, p. 421, 24-26 (Estefania a Tirant): E altre bé en mi no resta sinó que ame los somni e les ymaginacions que de nit me aparexen. Digau, capità senyor, ¿e yo, seré deliurada de aquesta dolor qui tant me turmenta?

25bis. Cap. 178, p. 424, 7 (Tirant a Carmesina i les donzelles): O cruel Tirant! ¿Per què dubtes morir?

XVII, vv. 103-108, f. 66v: Volguera ladonchs fosses vengut ab leugera nau quant la mia virginitat era demanada per mil enamorats. Si jo agues vist tu, de ·M· tu fores lo primer. E mon marit dara perdo al meu juhi. Tu veus [ms. veuus] a mi posseïda e vens tart als goigs ja ocupats. La tua sperança tarda fo, car ço que demanes altre ho ha.

XII, vv.183-186, f. 49v: Pero si per ventura los meus prechs tiran la tua dura pensa a la mia amor, hages ara paraules menors que no lo meu coratge. Jo son ja simple e humil a tu, qui me'n has dada rao, car ho as stada a mi moltes veguades, no-m triguare enclinar devant los teus peus.

III, v. 116, f. 10v: Tu dius que batalles noen, mas cantar e sonar l'arpa [ms. larba] es placent.

XVI, vv. 171-172, 4-10 i 351-352

XIV, vv. 39 i 37, f. 55v: Axi tremole com les arestes primes del blat qui son mogudes per lo lebeix suau (...). La sanch fuig de mi e la calor natural desampare e lo cors e lo cor.

Cf. XIV, vv. 5-6 i 13, f. 54v: Per ço com la mia ma se abstrench de alargar l'espasa al teu coll son reputada culpable, e fora loada si agues gosat cometre crim. (...) Empero ell no pora fer que diguen que jo, qui muyr, me pineda.

XIII, vv. 111 i 115-116, ff. 52v i 53r: Ador les images que de nits apparexen en sompnis. (...) Quant jo abraçare tu ... sere desliurada d'aquesta mia tristior.

IX, v. 164, f. 38r: O cruel Deianira! Per que duptes morir?

26. Cap. 178, p. 424, 13-30 (Tirant a Carmesina i les donzelles)

27. Cap. 178, p. 424, 30-32 (Tirant a Carmesina i les donzelles): ¿E què resta, donchs, a mi que puga fer, si la magestat vostra se'n va? Que-m done yo mateix la mort. E serà senyal per lo qual yo seré cregut que sens ficció amava la celsitut vostra més que a mi mateix.

28. Cap. 179, p. 425, 6-8 (Carmesina a Tirant): Si la fortuna ha comanat a tu ésser jutge de la mia salut, la vida e la mort mia en la tua mà stà. E lo poder que tens de destruir a mi, deu ésser a tu glòria, si tal poder te plau. Major virtut serà si yo só restaurada per a tu en premi de tos treballs.

29. Cap. 179, p. 425, 32-35 (Tirant a l'emperadriu): E com la tingués en la sua terra e li donàs mala vida, ¿qui seria aquell qui la defenés ni li pogués ajudar? A qui recorreria ni demanaria socors? A son pare no u porà fer (...) Si la demana a sa mare, ja molt menys (...)

30. Cap. 180, p. 426, 22-23 (Emperadriu a Tirant): E si tal cosa feya, vendrien a la mia memòria mil maneres de morir, e la mort seria a mi menor triga que la pena de la mort.

31. Cap. 188, p. 436, 24 (lletra de Diafebus a Estefania): La mia pensa stà ferma en la sua devoció.

32. Cap. 208, p. 464, 19-21 (Tirant a Carmesina)

33. Cap. 209, p. 465, 6-23 (Carmesina a Tirant)

34. Cap. 209, p. 465, 3-8 (Carmesina a Tirant)

35. Cap. 214, p. 471, 25-26 (Plaerenavida a Tirant): Vós sou vengut en les cambres de ma senyora, qui són sepultura per a vós.

XVIII, vv. 30, 37-38, 39-40, 175-182 (ff. 70v, 71 i 74)

IX, vv. 149-150, f. 38v: E que reste a mi que pugue fer si no que-m oçia? E la mort mia sera peniora o senyal per lo qual jo sere creeguda que era muller de Ercules.

XII, vv. 73-76, f. 47v: Fortuna ha comenat a tu dret e arbitratge de la mia salut, e la vida e la mort mia es en la tua ma. Poder destruir a mi deu esser a tu assats, si aver poder te plau; mas major gloria te sera si son reservat a tu.

Cf. XVII, vv. 227-232, f. 69: Si jo sere agreujada en la terra de Troya, on demanare ajuda ne de frare o de pare? (...) No era Oetes, pare seu, al qual ell menyspreava recorrer, ni Ydia, [*ms. y era*] mare sua, ne Caliope, sa germana.

X, vv. 81-82, f. 40v: A la mia memoria occorren ·M· maneres de morir, e la mort sera a mi menor pena que la trigua de la mort.

XVI, v. 170, f. 59v: La mia pensa sta ferma en la sua devocio.

XVI, vv. 171-172 i 163-164

XVII, vv. 261-262, 17-20, 39-42, 47-50, 111-114, 137-138, 191-193 (i cf. 229)

XVII, vv. 172-174, 167-169, 154 i 145-146

Cf. XIV, v. 31, f. 55v: Ells son menats alegres en les cambres de son pare qui eren lurs sepulcres.

36. Cap. 214, p. 471, 32 (Plaerdemavida a Tirant): Mas yo veig que temor e pietat contrasten als cruels ardiments.

37. Cap. 214, p. 472, 9-10 (Plaerdemavida a Tirant): En aquell cars yo seré dita justa remuneració menor que'l treball.

38. Cap. 215, p. 473, 28-33 (Viuda Reposada a Carmesina): Quants cavallers sab bé vostra altesa que desigen e han desijat lo que Tirant volria, qui són savis e ab molta discreció, e aquest Tirant és home cruel e gran homeyer! Qui tot sol té ulls, bé sé que no veu més que los altres, mas en follia té major atreviment. Ni té més saviesa que los altres, mas té menys vergonya e més atreviment.

39. Cap. 217, p. 477, 20-23 (Tirant a Carmesina)

40. Cap. 218, p. 478, 26-27 (Carmesina a Tirant): E per ço yo ame de present lo que tu, per ventura, ames en sdevenidor.

41. Cap. 218, p. 479, 2-4 (Estefania a Tirant): E aquesta, que té lo cor temerós e l'enteniment grosser en amar, hi entra molt mal e ab gran dificultat en amor. E la Viuda, qui sab aquest càrrech de amor per ella conegut, li muda tot lo joch com a maestra en l'art.

42. Cap. 218, p. 480, 31-33 (Tirant a l'emperador): Com Tirant véu tantes de rahons supèrflues e que la princessa ho havia principiat, quasi a manera de mig scarn no li pogué dir altra paraula sinó: -Serà.

43. Cap. 218, p. 481, 7-10 (Estefania a Tirant): «Stephania, tu ames». Yo torní roja e vergonyosa e abaxí los meus ulls en la mia falda. Aquests senyals de amor de mi, qui atorgava, eren prou en mi, qui callava, car de primer no sabia quina cosa és amar.

44. Cap. 218, p. 481, 22-23 (Tirant a Estefania): La festa e la alegria deixau-la per al lit, hon no y haja temors mesclades de recel.

XIV, v. 49, f. 55v: Mas temor e piatat contraste als cruels ardiments.

XIX, v. 98, f. 77v: e que jo sia justa remuneració menor que lo treball.

XVII, vv. 99-102, f. 66: Quant molts jovens creus tu haver desijat ço que tu desijes, qui son savis? Donchs, Paris, tu tot sol has vull's? No veus mes los altres, mas en foll goses enquerir, ne as mes saviesa que ell[s], mas as menys vergonya.

XVI, vv. 287-289

XX, v. 168, f. 84v: E jo am ja de present allo que tu per ventura tu amaras en sdevenidor.

IV, vv. 23-25, f. 12r i v: Axi matex lo cor grosser entre maleleix e ab dificultat en amor novella, e aquest carrech de amor no seu covinment en lo meu coratge. Car la fembra es mestrirol en amor.

XVII, vv. 161-162, f. 67v: A penes pogui retenir lo ris, lo qual mentre que me sforçava refrenar no li pogui alre dir sinó aquesta paraula: «Sera».

XI, vv. 34-36 i 32, f. 43r i v: «Canaçe, tu ames». Jo torni roja e vergonyosa e baxe los vull's en la mia falda. Aquests senyals de amar de mi, qui ho atorgava, eren assats en mi, qui callava. (...) no sabia quina cosa es amor.

Cf. XVI, vv. 5-6, f. 58: tro ajam tepms de alegria, en lo qual no haja mesclades pahors.

45. Cap. 226, p. 498, 14-17 (Carmesina a Estefania): E per la molta amor que en ell havia mesa, me fóra plasant que yo sola fos stada remuneració de tants serveys e tan asenyalats com ell nos ha fets, jatsia la nostra querella sia tan justa que no consent sinó tapar-se los hulls per ço que hom no-s veja.

46. Cap. 230, p. 508, 10-11 (Plaerdemavida a Tirant, parlant de l'emperador): «E aquell besar seria poca cosa, mas serà més que no res».

47. Cap. 230, p. 508, 11-12 (Plaerdemavida a Tirant, referint-se a l'emperador): E yo li responguí: «Ara que sou vell, sou luxuriós e, com éreu jove, éreu virtuós?»

48. Cap. 233, p. 513, 8-9 (Tirant a Plaerdemavida): Puix lum no y ha, ab los hulls de la pensa lo veuré.

49. Cap. 233, p. 514, 28-30 (Plaerdemavida i Carmesina): e començà a donar grans crits. E Plaerdemavida tancava-li la boca e dix-li a la orella, perquè neguna de les altres donzelles no u hoïssen: -Callau, senyora, e no vullau difamar la vostra persona.

50. Cap. 233, p. 515, 5-6: Ella [Carmesina], vehent-se en tan stret pas, de la una part la vencia amor e, de l'altra, tenia temor, mas la temor excel·lia la amor.

51. Cap. 236, p. 522, 24-25 (Viuda Reposada a Carmesina): La mia fama molt clara és.

52. Cap. 255, pp. 550, 34-35 i 551, 1-4 (Hipòlit a l'emperadriu): Aprés doní un sospir e coneguí que vostra altesa ab cara afable vos rieu del meu sospir. E per ço, senyora, vos suplich e us demane de molta gràcia e mercè que yo no haja més a dir, sinó que-m mane, com a ma senyora, qual[s]sevulla coses perilloses de ma perssona e conexerà la magestat vostra quanta és la fermetat de Ypòlit.

XVII, vv. 8-12, f. 64r i v: E, donchs, reebi jo tu en la mia casa per ço que la injuria que-ns volias fer fos remuneració de tan gran servey. Tu, qui axi entrest, eres hoste o enamich? Jatsia que aquesta nostra querela sia tan justa, jo no dupte que no sia dita rusticha e grossera.

XIX, v. 170, f. 79v: E aquell besament sera poca cosa, mas sera mes que no res.

IX, glossa a vv. 23-24, f. 34r: Ara quant est hom est luxurios, e quant eres infant eres virtuos.

Cf. X, v. 135, f. 41v: No pots veure ara mi ab vulls corporals, mas veges mi ab los vulls de la tua pensa.

Cf. XI, vv. 49-51, f. 43v: No pogui retenir la veu, ans cride. La nodriça dix: «Per que manifestes los teus crims?» E ella, qui sabia lo fet, tancha la bocha de mi, qui cridava.

XII, v. 61, f. 47r: De la una part era amor e de altra pahor; pahor crexia a la amor.

XVII, vv. 17, f. 64v: Pero la mia fama clara es.

Cf. XVI, vv. 229-230 [*manquen al ms. de la trad. cat. i al de la trad. cast. anònima*] i 163, f. 59: Saepe dedi gemitus et te, lasciua, notau / In gemitu risum non tenuisse meo.

(...)

Done tu matexa a mi, e conexeras quanta es la fermetat de Paris.

53. Cap. 255, p. 551, 4-5 (Hipòlit a l'emperadriu): Qui, ronpent-me los cabells e la mia cara sia feta aspra per les vostres ungles, totes coses comportaré.
54. Cap. 258 (emperadriu a Hipòlit)
55. Cap. 262, p. 562, 15-20 (Emperadriu a Hipòlit): que ara veig que aquest dia serà stat lo principi e fi de tota la tua felicitat e delit, e darrer terme de la tua vida e de la mia. Molt serà cosa enujosa a mi que après la tua mort yo no puga banyar lo teu sepulcre ab les mies adolorides làgrimes e portar los meus cabells arrufats. No-m poré lansar sobre lo teu cors mort dins la sglésia e pendre de aquell frets besars, trists e amarchs.
56. Cap. 268, p. 578, 10-18 (Viuda Reposada a Tirant): Ja la sua boca forçada prenia poques viandes, lo dormir no li era plasant e la nit li paria hun any, e jatsia ella dolor sentís, e lo meu cor lamentava, la color era absentada de la sua cara, magrea havia debilitats los seus membres. ¡Quantes e de quines erbes só anada a cullir e ab ardida mà les hi é posades per destroyr lo prenyat del seu ventre, de molta infàmia digne! Ay trista, que lo mesquí pes punit per lo meu peccat! (...) Què podia yo altra cosa fer que millor fos perquè tal nèt no pervengués davant la vista de l'emperador son avi?
57. Cap. 275, p. 587, 19-25 (Carmesina a Tirant)
58. Cap. 279, p. 593, 12-18 i 29-31 (Carmesina a Tirant)
59. Cap. 299, p. 634, 32-33 (Plany de Plaerdemavida): ¡O trista de mi, que la arena stà umida per les mies doloroses làgrimes!
60. Cap. 319, p. 675, 24-33 (Lamentació de Maragdina): Com ja yo no pogués cridar ni plànyer, lamentant la mia fort desaventura, plorava, per ço que si no hoÿen la mia veu sentissen lo plor. ¿Què podien fer més los
- V, vv. 141-142, f. 20: e jo, pero, rompi los meus cabells e les mies galtes foren fetes aspres per les mies ungles.
- XVII, vv. 191-192, 145-146, 107-108, 67-68, 93-96
- XI, vv. 114-117, f. 45r: Aquest dia es stat a tu darrer e primer de la teva vida. No es stada leguda cosa a mi banyar tu ab lagremes tristes e portar los meus cabells arrufats. Al teu sepulcre no-m som ajaguda sobre tu ne he presos frets besars de tu.
- XI, vv. 27-30, 39-42, 110 i cf. 66, ff. 43, 43v, 45 i 44: La color era fugida de la mia cara, magresa havia aprimats los membres meus, la mia bocha forçada prenia poques viandes, lo dormir no-m era dolç e la nit era a mi un any.(...) Quines erbes son ne quantes medicines que la mia nodriça no me portas e les me posas dejus ab ma ardida, e aço per tal que lo prenyat que nexia fos foragitat del meu ventre. (...) Ay lassa! Lo mesqui es ponit per lo meu peccat. (...) e lo criminos part deu esser amagat als seus vulls.
- XVII, vv. 83-86 i cf. 265-268, ff. 66 i 69v
- XVII, vv. 209-212, 227-228, 219 i 147-148.
- V, v. 56, f. 18r: La arena [*ms. erana*] feta es humida per les mies lagrames.
- X, vv. 45-46 (i cf. 39-40), 37 i 137-138, ff. 39v, 41v i 42: Ja eres tolt als meus vulls tant que no-t podia veure, e ladonchs ploré tant (...) Quina altra cosa podian fer los meus vulls sino que plorassen tu, pus no podian veure les tues

meus hulls, sinó que plorassen, puix no-ls podien veure? E lo que-m fallia a la veu, aumentava en plant e batiments, mesclant-ho tots ensemps ab les mies làgrimes.

¡O piadosos hoynts, contemplau en vostres penses los meus cabells calats en lo coll y en les spatles scampats, segons és costuma de persona molt dolorosa! E les mies vestidures aumentaren en gran pes per la abundància de les mies làgrimes, qui les havia tant banyades que les gotes per baix decorrien.

61. Cap. 319, p. 675, 34-35 (Lamentació de Maragdalena): E axí tremolava lo meu cors com fa l'aresta del blat com la toca lo vent.

veles? (...) E allo qui fallia a la veu jo ho complia ab plant, e batiments foren mesclats ab les mies lagrames. (...) Considera en ta pensa los meus cabells baxats del cap en lo coll e scampats segons custums de persona qui plora. Les mies vestedures son umides e fexugues per les mies lagrames axi com si eren pluge.

X, v. 139 i XIV, v. 39, ff. 42 i 55v: Axi tremola lo meu cors com fan les messes mogudes per lo vent aguilo. (...) Axi tremole com les arestes primes del blat qui son mogudes per lo lebeix suau.

BIBLIOGRAFIA

- ANNICCHIARICO, A. (1996): *Varianti corelliane e «plagi» del «Tirant»: Achille e Polissena* (Fasano di Brindisi, Schena editore).
- BADIA, L. (1993a): *Tradició i modernitat als segles XIV i XV. Estudis de cultura literària i lectures d'Ausiàs March* (València-Barcelona, Institut Universitari de Filologia Valenciana - Publicacions de l'Abadia de Montserrat).
- (1993b): «El *Tirant* en la tardor medieval catalana», dins *Actes del Symposium Tirant lo Blanc* (Barcelona, Quaderns Crema), pp. 35-99.
- BELTRAN, R. (1988): «Paralelismos en los enamoramientos de Calisto y Tirant lo Blanc», *Celestinesca*, XII, pp. 33-53.
- (1990): «Las bodas sordas en *Tirant lo Blanc* y la *Celestina*», *Revista de Filología Española*, LXX, pp. 91-117.
- BROWNLEE, M.S. (1990): *The Severed Word. Ovid's «Heroides» and the «Novela Sentimental»* (Princeton, Princeton University Press).
- BRUNI, F. (1990): *Boccaccio. L'invenzione della letteratura mezzana* (Bologna, Il Mulino).
- (1991): *Testi e chierici del medioevo* (Gènova, Marietti).
- CHINER, J.J. (1991): «Batalla a ultrança per Joanot Martorell», *A sol post. Estudis de llengua i literatura*, 3, pp. 83-127.
- CINGOLANI, S.M. (1990-91): «Nos en leyr tales libros trobemos plazer e recreation. L'estudi sobre la difusió de la literatura d'entreteniment a Catalunya els segles XIV i XV», *Llengua & Literatura*, 4, pp. 39-127.
- (1995-96): «Clàssics i pseudoclàssics al *Tirant lo Blanc*. Reflexions a partir d'unes fonts de Joanot Martorell», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XLV, pp. 361-388.
- CONLON, D.J. (ed.) (1969): *Le rommant de Guy de Warwik et de Herolt d'Ardenne* (Chapel Hill, The University of North Carolina Press).

- DIONISOTTI, C. (1965): «Proposta per Guido Giudice», *Rivista di Cultura Classica e Medievale*, 7, pp. 453-466.
- HAUF, A. i JOSEP ESCARTÍ, V., eds. (1990): Joanot Martorell-Martí Joan de Galba, *Tirant lo Blanch*. 2 vols. (València, Generalitat Valenciana).
- HAUF, A. (1993a): «*Tirant lo Blanc*: algunes qüestions que planteja la connexió corelliana», dins *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant/Elx, 9-14 de setembre de 1991)* (Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat), vol. II, pp. 69-116.
- (1993b): «Tres cartes d'amor: contribució a l'estudi del gènere epistolar en el *Tirant lo Blanc*», dins *Actes del Symposium Tirant lo Blanc* (Barcelona, Quaderns Crema), pp. 379-409.
- (1994): «La dama de Rodès»: tècnica i «energia boccacciana» en un novellino del *Tirant lo Blanc*, dins *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de llengua i literatura*, VIII (Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat), pp. 79-118.
- HERNANDO, J. (1995): *Llibres i lectors a la Barcelona del segle XIV*, 2 vols. (Barcelona, Fundació Noguera).
- IGLESIAS, J. A. *Llibres i lectors a la Barcelona del segle XV. Les biblioteques de clergues, juristes, metges i altres ciutadans a través de la documentació notarial (anys 1396-1475)* (Universitat Autònoma de Barcelona, tesi doctoral inèdita).
- MARCOS CASQUERO, M.A. (ed.) (1996): Guido delle Colonne, *Historia de la destrucción de Troya* (Madrid, Akal).
- MARTI, M. (ed.) (1969): Giovanni Boccaccio, *Opere minori in volgare*, 4 vols. (Milà, Rizzoli).
- MARTÍNEZ, T. (1997): «De la comtessa de Varoic a la princesa Carmesina: per la presència de Sèneca al *Tirant lo Blanch*», dins *Actes del Col·loqui Internacional «Tirant lo Blanch». Estudis crítics sobre «Tirant lo Blanch» i el seu context*, a cura de Jean Marie Barberà (Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat), pp. 285-305.
- MIQUEL I PLANAS, R. (ed.) (1913): *Obres de J. Roiç de Corella* (Barcelona, Biblioteca Catalana).
- (ed.) (1916): *Les Històries Troyanes de Guiu de Columpnes traduïdes al català en el XIVè segle per En Jacme Conesa* (Barcelona, Biblioteca Catalana).
- PACHECO, A. ed. (1964): *Història de Jacob Xalabín* (Barcelona, Barcino).
- PUJOL, JOSEP (1995-96), «El desenllaç tràgic del *Tirant lo Blanc*, *Les troianes* de Sèneca i les idees de tragèdia al segle XV», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XLV, pp. 29-66.
- QUAGLIO, A.E. (1962-63): «Tra fonti e testo del *Filocolo*», *Giornale Storico della Letteratura Italiana*, 139 (1962), pp. 321-369 i 513-540; i 140 (1963), pp. 321-363 i 489-551.
- RIQUER, M. DE (1985-86): «El cavaller Bernat de Vilarig, amic d'Ausias March, lector de Bernat Metge i admirat per Joanot Martorell», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XL, pp. 205-226.
- (1990): *Aproximació al «Tirant lo Blanc»* (Barcelona, Quaderns Crema).
- SAQUERO SUÁREZ-SOMONTE, P. - GONZÁLEZ ROLÁN, T. (eds.) (1984): Juan Rodríguez del Padrón, *Bursario* (Madrid, Universidad Complutense).
- VENUDA, R. (1993): *Il «Filocolo» e la «Historia destructionis Troiae» di Guido delle Colonne* (Florència, Atheneum).
- WITTLIN, C. (ed.) (1980-89): BRUNETTO LATINI, *Llibre del tresor. Versió catalana de Guillem de Copons*. 4 vols. (Barcelona, Barcino).
- WITTLIN, C. (1989): «La influència lingüística de la traducció catalana de les *Històries troianes* sobre el *Tirant lo Blanc*», *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana. VIII, àrea 7. Història de la llengua* (València, Institut de Filologia Valenciana), pp. 751-757. [reproduït a íd., *De la traducció literal a la creació literària. Estudis filològics i literaris sobre textos antics catalans i valencians* (València-Barcelona, Institut Universitari de Filologia Valenciana - Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995), pp. 193-202.